

Univerzita Karlova
Pedagogická fakulta

BAKALÁŘSKÁ PRÁCE

2018

Lucie Heřtová

Univerzita Karlova

Pedagogická fakulta

Katedra občanské výchovy a filosofie

BAKALÁŘSKÁ PRÁCE

Smrt z pohledu filozofie, psychologie a religionistiky
a srovnání uvedených perspektiv

The Death in view of philosophy, psychology and religionistics –
the comparison between these perspectives

Lucie Heřtová

Vedoucí práce: Mgr. Zbyněk Zicha, Ph.D.

Studijní program: Specializace v pedagogice

Studijní obor: B ČJ-ZSV

Odevzdáním této bakalářské práce na téma Smrt z pohledu filozofie, psychologie a religionistiky a srovnání uvedených perspektiv potvrzuji, že jsem ji vypracovala pod vedením vedoucího práce samostatně za použití uvedených pramenů a literatury. Dále potvrzuji, že tato práce nebyla využita k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze 22. 6. 2018

Poděkování

Zde bych ráda poděkovala svému vedoucímu bakalářské práce Ph.D. Zbyňku Zichovi za jeho cenné rady a trpělivé vedení. Dále bych chtěla poděkovat své rodině za jejich podporu při studiu i při psaní bakalářské práce.

ABSTRAKT

Záměrem této bakalářské práce je mezioborově tematizovat fenomén smrti a umírání. K základním úkolům práce patří představit téma smrti v kontextu existenciální filosofie, psychologie a religionistiky. Práce se dále zabývá porovnáním výše uvedených pohledů na smrt, přičemž toto porovnání ukázalo, v čem se pojetí smrti v těchto oborech shoduje a v čem se naopak rozchází. Ukázaly se nám různé pohledy týkající se přípravy na smrt či vyrovnávání se se smrtí. Ukázalo se, že není možné vnímat smrt ze všech tří pohledů současně, ale je nutné si buď vybrat jeden z pohledů, nebo kombinovat maximálně dva. Dospěla jsem k názoru, že pojímat smrt ze všech tří pohledů dohromady by se jevilo velmi problematické, jelikož existenciální filozofie a religionistika se v mnohých názorech rozchází. Je možné kombinovat pohled psychologický a filozofický, protože se mohou v mnoha případech doplňovat, avšak kombinace filozofie a religionistiky je problematická, protože mezi těmito obory panují až příliš velké neshody.

Jak filozofie, tak psychologie i religionistika se snažily smrt svým vlastním způsobem přemoci, ale ukázalo se, že se nad smrtí nedá zvítězit, protože není možné ji přemoci.

Poznatky o smrti uvedené v práci mohou být přínosem pro vzdělávání. Ukázalo se, jak různé vědní obory pojímají smrt odlišně, a to by bylo vhodné zahrnout do vzdělávání, protože je takto možné smrt nahlédnout z různých hledisek a umožnit tak myslet smrt samotnou a tím vlastně vůbec myslet.

KLÍČOVÁ SLOVA

smrt, filozofie, existencialismus, psychologie, religionistika

ABSTRACT

The aim of this bachelor thesis is to study the phenomenon of death and dying in the interdisciplinary field. The primary notion of the thesis is to introduce the theme of death in the context of existential philosophy, psychology and religion. The thesis also deals with the comparison of the above-mentioned views on death, and how these particular concepts coincide and differ. It will show various views on preparing for death or dealing with death. The final results unravel that you cannot perceive death from all three views at the same time. However you may choose one of the views or combine a maximum of two. I have come to the conclusion that assuming death from all three perspectives together would seem very problematic, as existential philosophy and religion differ in many ways. It is possible to blend the psychological and philosophical level, as they can, in many cases, complement each other. Yet the combination of philosophy and religion is problematic because due to its many disagreements among these disciplines.

All philosophy, psychology and religion tried to overcome death in their own way, but it turned out that death could not be overcome because it was impossible to overwhelm it.

Moreover, concepts presented in the work may be beneficial to further education regarding death. It has delineates how different disciplines are taking death differently, and it would be appropriate to include them in education. For it is possible to evaluate death from many perspectives death can be perceived and actually thought at all.

KEYWORDS

death, philosophy, existentialism, psychology, religionistic

Úvod.....	4
1. Smrt jako téma.....	5
2. Smrt z pohledu existenciální filozofie.....	8
2.1. Existencialismus.....	8
2.1.1. Jean-Paul Sartre.....	9
2.1.2. Albert Camus.....	15
2.1.3. Martin Heidegger.....	20
3. Smrt z psychologického pohledu.....	32
3.1. Fáze smutku podle Elizabeth Kübler - Rossové.....	32
3.1.1. První stadium – popírání.....	32
3.1.2. Druhé stadium – zloba.....	33
3.1.3. Třetí stadium – vyjednávání.....	34
3.1.4. Čtvrté stadium – deprese.....	35
3.1.5. Páté stadium – přijetí.....	36
3.2. Smrt z pohledu hlubinné psychologie.....	38
3.2.1. Carl Gustav Jung.....	38
3.2.2. Alfred Adler.....	42
3.2.3. Sigmund Freud.....	43
4. Porovnání pohledů na smrt.....	44
4.1. Společné rysy psychologie a existenciální filozofie v otázkách smrti.....	44
4.2. Odlišné rysy psychologie a existenciální filozofie v otázkách smrti.....	46
5. Smrt z pohledu religionistiky.....	49
5.1. Smrt z pohledu světových náboženství.....	49
5.1.1. Dobrá smrt vysokokastovního hinduisty.....	49
5.1.1.1. Čas.....	50
5.1.1.2. Místo.....	51
5.1.1.3. Způsob.....	51

5.1.1.4.	Pohřební rituály	52
5.1.1.5.	Špatná smrt vysokokastovního hinduisty	53
5.1.2.	Poslední věci v křesťanské tradici	54
5.1.2.1.	Vývoj eschatologických představ v křesťanství.....	54
5.1.2.2.	Smrt a umírání z pohledu Bible	57
5.1.2.3.	Biblické pojetí umírání.....	60
5.1.2.4.	Obřady při umírání a pohřbu.....	62
5.1.3.	Smrt a umírání z pohledu buddhismu.....	62
5.1.3.1.	Karmanový zákon a znovuzrození	62
5.1.3.2.	Sféry zrození	64
5.1.3.3.	Mezistav	64
5.1.3.4.	Moment smrti	65
6.	Porovnání tématu smrti z religionistického pohledu s pohledem na smrt ve filozofii a psychologii.....	66
	Závěr.....	71
	Seznam použitých informačních zdrojů	73
	Odborná literatura.....	73
	Internetové zdroje	74

Úvod

Smrt je pro mě něco, z čeho mám odjakživa strach. Zřejmě mě děsí to, že nemůžu mít se smrtí bezprostřední osobní zkušenost. Smrt je pro mě záhadou, něčím, co lze stěží uchopit, co je obtížné na porozumění, s čím je nesnadné se vyrovnat. Myslím, že bych ohledně smrti byla mnohem klidnější, kdybych věděla, že se dožiji devadesáti let a zemřu v poklidu ve spánku. Ale to tak bohužel není – smrt nelze jednoznačně a jednoduše předvídat, ani ji nelze přesně plánovat. Nemáme nad ní moc. Mám strach z toho, že nevím, kdy mě smrt překvapí. Může to být klidně i během psaní této práce.

Následující prací bych se ráda pokusila uchopit téma smrti tak, abych zároveň se smrtí tematizovala samotné způsoby rozumění, jakými ke smrti přistupují existenciální filozofie, psychologie a religionistika.

Existenciální filozofii jsem vybrala kvůli jejímu specifickému uchopení smrti a zabývání se otázkami existence.

Psychologický pohled na smrt jsem zvolila proto, že lidská psychika nabízí rozmanité pohledy na téma smrti. Psychologie je obor, který stojí na pomezí humanitních a přírodních věd a je rozdělena do mnoha nesourodých směrů, například behaviorální psychologie, se kterým souvisí například dasein analýza.

Pro religionistiku jsem se rozhodla kvůli jejímu „svéráznému“ uchopení smrti, která je velmi různorodá, je doprovázena například mnohými rituály.

Práce bude pokračovat komparací výše uvedených oborů, a toto srovnání nám pomůže zjistit, jak je na smrt v různých oborech nahlíženo a poskytne tak komplexnější pohled na téma smrti.

Práce nám ukáže, jak a jestli je vůbec možné porozumět smrti. S tím souvisí také otázka, do jaké míry a jak mnoho je třeba brát v potaz smrt v oblasti vzdělávání. Tato práce by mohla být pro učitele inspirace k tomu, aby mohl nahlédnout pojetí smrti v širší perspektivě a následně to mohl uplatit ve výuce.

V této bakalářské práci je snaha zachytit podstatné vhledy týkajících se problematiky smrti, jichž by měl učitel společenských věd dosáhnout.

1. Smrt jako téma

Poté, co se otevře téma smrti a slovo *smrt* hlasitě zazní, tak se mi velice často vybaví notoricky známá postava v černém plášti, jež má obličej zahalený v kápi a v rukou svírá kosu, která jediným seknutím dokáže ukončit život. Dokonalou Smrtku mi vždy připomínal *Krysař* ze stejnojmenné novely.¹ Jedná se o vysokou temnou zahalenou postavu, jež v jistém smyslu také rozhodovala o životě a smrti, a to díky moci své píš'aly. Ona píš'ala mi vždy připadala jako jakýsi mocný předmět, který si Krysař od Smrti samotné zapůjčil.

Takto vidím smrt tedy já, ale je samozřejmé, že zpodobnění smrti se v různých zemích a společnostech odlišuje. Smrt, jež má podobu kostlivce s kosou, se začala znázorňovat ve středověké Evropě, odkud se později rozšířila do celého světa. Smrtka je většinou ženského pohlaví, a to z toho důvodu, že když je člověk na „smrtné posteli“, tak se v duchu uchyluje zpět ke své matce a navrácí se ke svému narození. V Česku například zdomácnělo označení *zubatá*. V Polsku byla Smrtka namísto do černého hábitu oděna do bílého roucha. V Německu byla zase Smrtka pohlaví mužského. V řecké mytologii má Smrtka podobu boha smrti Thanata, který je zpodobňován jako mladý muž s černými křídly, který drží pohasínající nebo dokonce vyhaslou pochodně. Ve Skandinávii během pandemie plicního moru, která se jinými slovy nazývala černá smrt, si lidé představovali Smrtku jako stařenu, jež byla oděna v černém plášti a kápi.²

Napadají mě otázky typu, proč si vlastně smrt představuji jako konkrétní osobu? Z jakého důvodu se ve společnostech smrt různými způsoby vyobrazuje? Myslím si, že je to spojeno převážně se strachem ze smrti. Přistihuji sama sebe, že se smrti tolik nebojím, když si ji představím jako skutečnou osobu, jež má tvář. Když na sebe smrt takto vezme „lidskou“ podobu, tak ji vlastně mohu kdykoliv „potkat“ jako něco, co má již určitou tvářnost. Ano, když se s ní střetnu, tak to bude pravděpodobně znamenat můj konec, ale zároveň mě to naplňuje jistým klidem. A to v tom smyslu, že když pro mě přijde sama Smrt, tak s ní mohu bok po boku v klidu odejít. Pokud by smrt žádnou podobu neměla, tak bych strach z ní prožívala mnohem hlouběji, protože je pro mě těžké si představit,

¹ DYK, Viktor. *Krysař*. Páté vydání. Ilustroval Jiří BARTA. Praha: Maťa, 2016. Česká radost. ISBN 978-80-7287-214-5.

² SÍGL, Miroslav. *Co víme o smrti*. Praha: Epocha, 2006. ISBN 80-87027-11-6., s. 281-285

že jednoho dne zkrátka zemřu, jen tak. Nikdo mě neodvede, prostě zmizím. Domnívám se, že pro většinu lidí je strach ze smrti menší, když si ji mohou „představit“ jako někoho konkrétního.

Smrt si zpřístupňujeme tím, že ji tematizujeme či zamlčujeme různými způsoby – i explicitní zamlčení smrti je jistým způsobem její tematizace. Otázka je, jak si smrt tematizujeme? Jak se s ní vyrovnáváme? Tematizace smrti je něco, co může být u každého různé. Jinak si ji bude asi tematizovat někdo, kdo smrt vnímá v biologickém slova smyslu a jinak někdo, kdo je věřícím křesťanem a smrt je mu zobrazována pomocí nejrozličnějších náboženských symbolů.

Když pomíneme zpodobňování smrti, tak v mnoha společnostech bylo zvykem věřit v posmrtný život. Je ale víra v posmrtný život důsledkem uvědomění si vlastní smrtelnosti a únikem před smrtí, nebo je posmrtný život podmínkou pro to, abychom vůbec rozuměli smrti jako smrti?

V křesťanství se věří, že člověk na základě svých činů během života přijde po smrti buď do nebe anebo do pekla. V severské mytologii zemřelí bojovníci vstupují do tzv. Valhally, síně, ve které se budou připravovat na poslední bitvu - Ragnarok. Mezitím mohou mezi sebou soutěžit, užívat si jídla a medoviny. V buddhismu se lidé se smrtí vypořádávají tak, že věří v reinkarnaci. To znamená, že když člověk zemře, tak se jeho duše navrátí do nového lidského těla.³

Strach ze smrti je pochopitelný a řekla bych, že i „normální“. Je to to totiž něco naprosto neznámého a toho se mnoho lidí bojí. Nikdo, kdo zemřel, nám nemůže o smrti vyprávět. Tuto „zkušenost“ musíme zažít my sami osobně. Během přemýšlení o smrti vyvstává spousta otázek. Co je po smrti? Existuje nějaký posmrtný život? Budu po smrti pykat za své hříchy? Setkám se po smrti se svojí rodinou a přáteli? A mnoho dalších otázek, na které nelze odpovědět, a proto se smrti tolik bojíme. Samozřejmě, nedá se říci, že se „všichni“ lidé bojí smrti stejně. Někdo jistě zažívá ze smrti skoro až nesmyslnou panickou hrůzu, někdo je s ní, například vlivem nevyléčitelné nemoci smířený, a existují i lidé, kteří svůj život ukončí dobrovolně. S tímto souvisí také strach z toho, že nevíme, kdy si pro nás smrt „přijde“. Mohu zemřít přirozenou smrtí v pozeňnaném věku, ale také mohu

³ KERRIGAN, Michael. *Historie smrti: pohřební zvyky a smuteční obřady od starověku do současnosti*. Praha: Deus, 2008, ISBN 978-80-87087-55-8, s. 21-43

zemřít zítra v důsledku nějaké nehody. U smrti není nikdy nic jisté. A ta nejistota mnoho lidí děsí.

Další skutečností, která mě o Smrti zajímá, je to, jak je vlastně stará. Je starší než Bůh? Já myslím, že ano, protože Smrt tu jistě musela být již před Bohem. Nemyslím si, že by Smrt vytvořil Bůh. To je samostatná síla, která ve světě panovala dříve před tím, než Bůh stvořil zemi a život. Smrt nezačala panovat teprve poté, co byl na zemi život, ale ovlivňovala a ovlivňuje životní dráhy planet, hvězd i celých galaxií. Když Bůh během šesti dnů stvořil člověka, tak by mě zajímalo, jestli vůbec debatoval se Smrtí o svých činech. Když jsem četla v knize *Genesis* o stvoření světa, tak si říkám, byla zde vůbec nějaká zmínka o Smrti? Myslím, že v knize se dozvídáme „pouze“ to, jak Bůh během šesti dnů vytváří a daruje život, ale jaké slovo měla Smrt v otázkách stvoření?

Prapůvodnost smrti je možné tematizovat jako *Abgrund*, neboli propast, která je temnotou, ale ta temnota nikam nevede, není možné ji nijak zvládnout, protože je *Abwesend*, to znamená, že je bytostně a vzdáleně nepřítomná.⁴

Ve své bakalářské práci se zabývám tím, jak různé vědní disciplíny pohlížejí na smrt. Zaměřím se na smrt z pohledu filozofie, psychologie a religionistiky. Naskytne se pak srovnání, v čem se pojetí smrti ve výše uvedených disciplínách liší a v čem se shoduje.

⁴ BENYOVSZKY, Ladislav. "Dějinnost bytí" a problém počátku. *E-LOGOS. ELECTRONIC JOURNAL FOR PHILOSOPHY*. Praha: VŠE 1999. ISSN 1211-0442 . Dostupné na <http://nb.vse.cz/kfil/elogos/history/ben1.htm>

2. Smrt z pohledu existenciální filozofie

Je nasnadě, že pro filozofii je smrt velmi podstatným a rozhodujícím tématem. To se nám může ukazovat jako samozřejmé. Otázka však je, proč je smrt pro filosofování tak důležitá. To se musí ukázat.

Účelem této bakalářské práce ale není prozkoumat veškeré filozofické názory, které se otázkou smrti pokoušeli zodpovědět, a proto se chci ve své práci zaměřit hlavně na tři významné představitele existencialismu, kteří se mimo jiné smrtí zaobírali - Jean-Paul Sartre, Albert Camus a Martin Heidegger.

2.1. Existencialismus

Existencialismus je učení, které dává možnost lidskému životu a které říká, že každá pravda a každý čin zahrnují nějaké konkrétní prostředí a určitou lidskou subjektivitu. Vymezuji se dva druhy existencialismu: první je křesťanský, do kterého se řadí Karl Jaspers a Gabriel Marcel, druhý existencialismus je ateistický, do kterého náleží Martin Heidegger a Jean Paul Sartre. Všechny spojuje skutečnost, že existence předchází esenci a že je třeba vycházet ze subjektivity.⁵

Myšlenka, že *existence předchází esenci* znamená, že člověk prvně existuje, v existenci se střetává sám se sebou a teprve skrze své vlastní projekty se vymezuje, z počátku není člověk ničím, ale potom bude takovým, jakým se učiní, a tudíž sám je zodpovědný za to, kým je.⁶

Člověk „*svou volbou sebe sama volí všechny lidi.*“⁷ To znamená volba toho, jakým způsobem je správné být. Člověk je tedy zodpovědný za své činy a tato zodpovědnost může vyvolat úzkost, protože „*člověk je odsouzen ke svobodě.*“⁸

Co se týče věcí, tak u nich esence předchází existenci, protože když například něco vytvářím, tak vím co.

⁵ SARTRE, Jean-Paul. *Existencialismus je humanismus*. Praha: Vyšehrad, 2004. Krystal (Vyšehrad). ISBN 80-7021-661-1, s. 1-15

⁶ *Tamtéž*, s. 117

⁷ *Tamtéž*, s. 17

⁸ *Tamtéž*, s. 24

2.1.1. Jean-Paul Sartre

Sartre si všimá toho, že se smrt běžnému porozumění zdála jako něco, co nás přesahuje, jako něco nad-lidského, jako něco mimo-lidského. „*Smrt se po dlouhou dobu jevila jako něco nelidského par excellence, protože byla tím, co je na druhé straně zdi.*“⁹ Na smrt bylo dříve pohlíženo jako na jakýsi „vyšší princip“, který stojí výše než člověk a je mocnější než on. Smrt je pro člověka nedotknutelná a člověk sám se nemůže nikdy dostat do její blízkosti.

Pojednou ale začalo být na smrt pohlíženo jinak, a to jako na vnitřní a nedílnou součást lidského života. Podle Sartera je smrt milníkem života, který mu dává smysl. Bez smrti by byl život nedokončený. „*Najednou se však přišlo na myšlenku posuzovat smrt ze zcela jiného hlediska, totiž jako událost lidského života. Změnu lze snadno vysvětlit: smrt je milníkem a každý milník (ať je na začátku či na konci) je Janus bifrons, ať už jej chápeme jako součást nicoty bytí, jež je hranicí zkoumaného procesu, anebo jej odhalujeme jako to, co je připojeno k řadě, kterou ukončuje, tedy jako bytí náležející k existujícímu procesu a nějak konstituující jeho smysl.*“¹⁰ Najednou ale začala být smrt vnímána ne jako něco, co člověka přesahuje, ale jako něco, co je přirozenou součástí života. Smrt najednou již nebyla tím, co je „na druhém břehu“, ale tím, co je uvnitř. Beze smrti by ztratil život veškerý svůj smysl, protože smrt je pomyslná „tečka za životem“. Smrt je tím, co dává životu smysl, a proto musí být jeho součástí a ne stát opodál. Smrt je podmínkou a vyústěním celého života.

Sartre smrt pokládal za konec lidského života i za konec lidské existence. Smrt srovnával s melodií, ve které v posledním akordu dává význam ticho, tak smrt ukončuje život a dává mu význam. Smrt je tedy posledním souzvukem tónů v melodii života. „*Závěrečný akord melodie jednou svou strunou směřuje k tichu, k nicotě zvuku, jež bude následovat za melodií; v jistém smyslu je stvořen z ticha, protože ticho, které následuje po melodii, je již přímo v posledním akordu jako jeho význam.*“¹¹ Po smrti tedy již není žádný posmrtný život, protože smrt je opravdu tím posledním, co náš život zastřešuje. Celý náš život vlastně ke smrti směřuje a zároveň je jisté, že po smrti již není vůbec nic. Život z nás

⁹ SARTRE, Jean-Paul. *Bytí a nicota: pokus o fenomenologickou ontologii*. Přeložil Oldřich KUBA. Praha: OIKOYMENH, 2006. Knihovna novověké tradice a současnosti. ISBN 80-7298-097-1, s. 609

¹⁰ *Tamtéž*, s. 609

¹¹ *Tamtéž*, s. 609-610

pomalu začně vyprchávat, až se ztratí úplně a poté přijde na řadu smrt, která život definitivně ukončí.

Sartre se ptal, jestli smrt člověku náleží *a priori*. Tvrdil, že nejprve se musí zdůraznit absurdní charakter smrti, a tudíž je nutné odmítnout snahu chápat smrt jako konečný akord na závěru melodie. Absurditu situace přirovnává Sartre k člověku, který je odsouzený na smrt. Odsouzenec se na smrt snaží co nejlépe „připravit“, chce na popravišti vypadat co nejdůstojněji, k tomu se ale již nedostane, jelikož podlehne chřipce. Sartre tvrdí, že je tudíž dobré se na smrt připravovat takovým způsobem, jako kdyby měla přijít kdykoliv.

„Křesťanská moudrost to pochopila, a proto doporučuje připravovat se na smrt, jako by měla nastat každou chvíli. Smrt se mění v očekávanou smrt, aby ji bylo možné přisvojit.“¹²

Když se budeme na smrt připravovat tak, jako kdyby mohla nastat každým okamžikem, tak se tím vlastně se smrtí jistým způsobem smíříme a nebudeme se jí muset bát. Protože jak ji očekáváme v podstatě neustále, tak se nemusíme děsit toho, že na nás bude „číhat“ na každém rohu, naopak, i když nás smrt zastihne nečekaně, tak my jsme na ni připraveni a nebojíme se jí. Jelikož ji neustále očekáváme, tak nás nezastihne nepřipravené, nemusíme se jí bát, ba naopak, můžeme ji přijmout jako přirozenou součást našeho života a v poklidu odejít z tohoto světa. Neznamená to ale, že bychom nad smrtí zvítězili, protože není možné nad smrtí vyhrát. Můžeme se na ni ale připravovat, očekávat ji a tím tak snižovat strach z ní.

Je důležité ale podotknout, že toto funguje pouze, když je člověk sám a nemá žádný životní úděl. Například, když na matce závisí její děti, tak ona nemůže beze strachu smrt očekávat každým okamžikem. Je otázka, jestli je vůbec možné připravovat moji samotnou připravenost na smrt, když mám životní úděl. V tomto případě si myslím, že to úplně možné není. Když mám životní úděl, tak se bojím, že jej nenaplním, a tudíž není možné beze strachu smrt očekávat každým okamžikem. Když má člověk nějaký úděl, tak mu nemůže být jedno, kdy zemře, protože by tím ohrozil ty, kteří jsou na něm závislí. Ukazuje se, že v hrozbě blížící se smrti může člověk co nejvíc ztratit a odkrývá se tak sama smrtelnost. A v tomto případě jde těžko myslet svoji vlastní smrtelnost, protože nám v tom „brání“ životní úděl. Vyplývá nám tedy závěr, že smrt nemůžeme přemoci.

¹² *Tamtéž, s. 611*

V tvrzení, že smrt se nesmí chápat jako „závěrečný akord melodie“ se Sartrem souhlasím. Když melodie postupně slábne, tak z nás vyprchává život, ale smrt nás nemusí zastihnout až na samém konci života, kdy jsme staří a svůj život jsme již prožili. Smrt nás může právě postihnout i v okamžiku, kdy to nejméně čekáme, v tu chvíli akord melodie pomalu neodeznívá, ale je hrubě přerušen v průběhu. V tom spočívá ona absurdita. Lidé se snaží na smrt různě připravovat, ale na smrti je zrádné právě to, že se na ni připravit nelze, bez výjimky. Proto jsou přípravy na smrt vlastně absurdní.

Sartre praví: „*umírání je to jediné, v čem mě nikdo nemůže zastoupit.*“¹³ Je samozřejmé, že není možné, aby někdo zemřel místo někoho jiného. Nepočítají se ani ty případy, kdy se jeden člověk obětuje za jiného. Se svojí vlastní smrtí mohu mít osobní zkušenost pouze já sama, protože je to jen a pouze moje smrt, moje osobní událost, kterou mi nikdo nemůže vzít, natož mě v ní zastoupit. Zastupitelné je, když to řeknu s nadsázkou, v podstatě cokoliv, kromě smrti. V té mě opravdu nemůže nikdo nahradit. Kdyby to bylo možné, tak by po celém světě vznikl naprostý chaos.

Sartre tvrdil, že smrt se stane mojí smrtí jediné tehdy, když ji vymezím jako čistě osobní záležitost. Nemohu smrt považovat za svojí jen proto, že jde o smrt. Smrt musím přivlastnit samu sobě. „*Smrt se naopak stane mou smrtí, až když se postavím na stanovisko subjektivity; moje subjektivita, mění mou smrt na nenahraditelné subjektivno, takže nelze tvrdit, že smrt dává mému bytí pro sebe nezastupitelnou ipseitu. Smrt lze tedy charakterizovat jako mou smrt jen proto, že jde o smrt; její bytostná struktura smrti nestačí, aby se ze smrti stala ona personalizovaná a kvalifikovaná událost, již lze očekávat.*“¹⁴ K tomu, abych mohla být na smrt připravená a mohla ji jaksepatří očekávat, ji musím přijmout jako svoji osobní záležitost, která se týká přímo mě. Nemohu si říkat, že smrt je něco nadpřirozeného, co stojí mimo můj život, nemohu ani poslat někoho, aby zemřel za mě, naopak, musím uznat, že smrt se mě osobně týká, protože je součástí mého života. Pak teprve mohu říct, že smrt je čistě mojí smrtí a mohu ji začít beze strachu očekávat.

Ono očekávání ale značí jistou pasivitu. V očekávání se nezrcadlí žádná snaha, pouhé pasivní očekávání něčeho. Spíše než smrt pouze očekávat by bylo lepší se na smrt připravovat, i když se připravujeme na něco, o čem nemáme jistotu. Když se ale začneme

¹³ *Tamtéž, s. 612*

¹⁴ *Tamtéž, s. 613*

na smrt připravovat, tak tím vlastně vezmeme vlastní smrt vážně a nacházíme tak náš život, který je autentický.

Sartre rozlišuje termíny *očekávat smrt* a *čekat na smrt*. Podle něj se očekávat dá jen nějaká událost, například příjezd vlaku, protože tím se zrealizuje nějaký přesně vymezený proces. Oproti tomu, se smrtí se dá pouze počítat, nedá se předvídat ani očekávat, protože je sama neurčitá. „*Je na straně nepředvídané, neočekávané zábrany, s níž je třeba stále počítat, ačkoli pozdržuje svůj neočekávaný ráz, a kterou nelze očekávat, protože se sama ztrácí v neurčitosti.*“¹⁵

Očekávat můžeme něco, o čem víme, čím je. Ale víme, co je smrt? Samotnou smrt nelze považovat jen za přírodní proces, protože se tam odehrává něco navíc, jde zde o existenci, která nemá esenci. Jelikož je smrt neurčitá, tak ji jako takovou nemůžeme očekávat.

S tímto souvisí i otázka konkretizace smrti. Smrt je neurčitá, proto smrt jako takovou očekávat nemůžeme, ale konkretizovat si ji můžeme. U konkretizace smrti je dobré si uvědomit, co je představitelné a co je myslitelné. Nemůžeme vidět samo představitelné, ale můžeme je myslet či zakoušet, vzít je v reflektovaném prožitku skrze privaci.

Je otázka, na kolik si můžeme smrt znázorňovat, když je neurčitá. Smrt je něco, co je dostatečně určité na to, aby bylo, ale nemá to podobu věci, tudíž není představitelná.

Pokud ale smrt přijmu za svou, tak ji beze strachu mohu očekávat a nevadí, že je neurčitá. Smrt je sice něco abstraktního a neurčitého, ale je mojí přirozenou součástí a nestojí mimo mne.

Já svoji smrt přijala jako svou osobní záležitost, uvědomila jsem si, že smrt je pouze moje, je to má součást, nemusím se jí proto bát, a tudíž ji mohu v poklidu očekávat stejně tak, jako bych čekala například na tramvaj. Očekávám, že tramvaj přijede každou chvíli, nijak mě tato skutečnost nevyvádí z rovnováhy a stejným způsobem se mohu nyní pokusit očekávat příchod smrti a odebrat jí tak možnost toho, aby mě mohla svým nenadálým příchodem rozrušit. Svoji smrtelnost vyřeším tak, že se na smrt naučím čekat. Ale to neznamená, že tím smrt přemohu, pouze se snažím vyřešit svoji smrtelnost.

Sartre tvrdí, že smrt bychom mohli očekávat pouze tehdy, kdyby existovala jen smrt, jež nastane ve stáří. Se smrtí je ale spojena velká svízeľ s tím, že nás může překvapit

¹⁵ *Tamtéž, s. 613*

kdykoliv a nedbat na ty, kteří ji v nějakou danou dobu očekávali. Podle Sartera se smrt ve stáří se dá považovat za naši konečnou volbu, ale smrt, jež nastane náhle nemůžeme nikdy očekávat, právě kvůli tomu, že je neurčitá a nemůžeme ji přiřadit k nějakému datu. „Smrti je však vlastní právě to, že může předčasně překvapit ty, kdo ji očekávali tehdy a tehdy.. Je-li možné smrt ve stáří zaměňovat s konečností naší volby, a žít ji tedy jako závěrečný akord našeho života, pak naopak náhlá smrt je taková, že nemůže být v žádném případě očekávána, protože je neurčitá, a z definice ji nelze očekávat k nějakému datu.“¹⁶

Se Sarterem se v tomto ale moc neshoduji. Nemyslím si, že bychom mohli očekávat pouze smrt, která by měla nastat ve stáří, protože není žádný důvod, abych nemohla očekávat smrt, která je náhlá, jelikož i smrt ve stáří je vlastně náhlá. Není to tak, že by člověk měl ve stáří určené přesné datum úmrtí, to není ani možné, i ve stáří člověka smrt může zasáhnout nečekaně. Proto je dobré smrt opravdu očekávat v každém okamžiku, a to i ve stáří, aby nás nemohla nijak překvapit. Sartre má pravdu v tom, že smrt nás překvapí, pokud ji očekáváme v nějaký přesně vymezený čas, ale pokud se smíříme s myšlenkou, že smrt může přijít kdykoliv, tak nás to velmi osvobodí a nemusíme z ní mít třeba tolik strach.

Nevidím důvod, proč by měla být náhlá smrt neurčitá a nemohla by se kvůli tomu očekávat. Již jsme se shodli, že smrt je přirozená součást života, není to vyšší síla, která stojí mimo náš svět, naopak, když se smrt stala součástí našeho života, tak ztrácí svoji neurčitost a já si svoji smrt mohu zpodobnit. Tímto zobrazením smrti se očekávání na ni jeví o něco snadnější, protože je smrt nyní něco konkrétního, hmatatelného a já, když jsem se smířila s tím, že smrt může přijít kdykoliv, tak ji mohu beze strachu očekávat. Opět se ale toto tvrzení nedá uplatit na člověku, který musí naplnit svůj životní úděl, takový člověk nemůže smrt beze strachu očekávat, protože má závazky, které je třeba splnit.

Sartre tvrdí, že celé očekávání, jež se nemusí týkat pouze smrti, ale běžných záležitostí, které v životě očekáváme, je absurdní. A to proto, že Smrt bere životu smysl. Pokud zemřeme, tak všechna naše očekávání přijdou vniveč, jelikož nám je smrt vzala, žádné problémy se nevyřeší. Tím se ono očekávání stává absurdní. „Bylo by totiž marné snažit se to rozhodnout, například, kdybychom brali v potaz, co všechno obětoval svému umění, krušný a chmurný život, který byl ochoten snášet: podobné oběti byla schopna

¹⁶ Tamtéž, s. 614

podstupovat spousta průměrných autorů. Konečná hodnota těchto chování je natrvalo suspendována, anebo, chcele-li to říci jinak, to všechno – konkrétní chování, očekávání, hodnoty – se pojednou stává absurdní. Smrt tedy nikdy není tím, co dává životu smysl: naopak je tím, co mu z principu bere význam.¹⁷

Je pravda, že spousta lidí nežije přítomným okamžikem, mají mnoho plánů do budoucna a často si také myslí, že zatím jaksi přežívají a to „lepší“ je v budoucnu teprve čeká. Pokud takového člověka zastihne smrt nečekaně, tak je pravda, že je to absurdní, protože jeho očekávání lepší budoucnosti přišlo najednou vniveč. Nedá se to ale generalizovat na všechny lidi, protože ne každý žije pouze budoucností a očekává něco lepšího, co v budoucnu přijde.

Samozřejmě, většina lidí má nějaké plány do budoucna, například studují, aby si mohli poté najít dobrou práci, ale když si uvědomí, že je důležité žít právě tady a teď a také podle toho tak žijí, tak není důvod, aby to, že je zastihne smrt nečekaně, bylo absurdní. Sartre má pravdu v tom, že smrt bere životu smysl, když člověk žije život, ve kterém si nedopřává žádné „radosti“, obětuje se například pro kariéru, pro jiné lidi, a svoje starosti odsouvá do budoucna, pořád si říká, že „až bude čas, tak udělám něco pro sebe, apod“. Ale když jej najednou zastihne smrt, tak tento člověk zemře s tím, že odsouval sám sebe do budoucna a očekával, že v budoucnu se něco změní, zlepší. Smrt mu to ale všechno překazí, tak se toto očekávání stává absurdním. Pokud ale člověk žije naplno v přítomnosti a nežije pouze vizí lepší budoucnosti, tak nečekaný příchod smrti se nedá označit za absurdní, protože na tom nic absurdního není, smrt je přirozená součást života a pokud člověk žil tak jak nejlépe uměl, užíval si svého života, tak není důvod, aby byla smrt absurdní. Nemyslím si, že v tomto případě smrt životu smysl bere, myslím si, že je to spíše naopak.

Člověk žijící v přítomnosti svůj život opravdu „žije“, nejen pouze prožívá, a proto, když smrt přijde, tak životu dává smysl tak, že ho ohraničí. Pokud by žil pouze budoucností a smrt by jej náhle zastihla, tak by mohl vykřiknout: „Zadrž, musím toho ještě tolik stihnout!“ Když ho smrt neposlechne, tak mu tím vezme veškerá jeho očekávání do budoucna a jeho smysl života. Pokud ale člověk žije přítomností, tak mu smrt jeho smysl života smrt vzít nemůže, protože tento člověk žije okamžikem a neočekává, že všechno lepší mu přinese teprve budoucnost. Když smrt přijde, tak člověk

¹⁷ *Tamtéž, s. 617-618*

žijící okamžikem ji přijme snadněji, než člověk, který si myslí, že na něj vše dobré teprve čeká. Člověk se narodí, žije a jednou zemře. Kdyby člověk nemohl zemřít, tak měl by život vůbec nějaký smysl? Právě ta vidina smrti, která může přijít kdykoliv, „nutí“ člověka, aby svůj život řádně prožil, a tudíž mu tím vlastně dává smysl, i když smrt třeba přijde znenadání.

Sartre se také zabýval tématem sebevraždy. Jelikož smrt je nutná, tak nemá smysl se k ní uchýlovat kvůli tomu, abychom této nutnosti unikli. Není možné sebevraždu chápat jako konec života, protože samotná sebevražda představuje v mém životě nějaký čin, a tudíž i význam, který jí může ukázat jen budoucnost. Jelikož je ale smrt posledním aktem mého života, tak si tuto budoucnost odpírá a zůstává neurčitá. Sartre se ptá, pokud by se člověku sebevražda nezdařila, tak neposuzoval by ji jako zbabělost? Nemůže mi tato událost ukázat, že jsou možné i jiné možnosti? Sartre podotýká, že jelikož jsou tato východiska pouze mými záměry, tak se mohou ukázat jen tehdy, pokud jsem naživu. Z tohoto důvodu je sebevražda absurdní a celý můj život vrhá do absurdity. „*Protože však ona řešení mohou být pouze mými projekty, mohou se ukazovat, jen pokud žiji. Sebevražda je absurdita, která vrhá můj život do absurdity.*“¹⁸ Nemá smysl se k sebevraždě uchýlovat, protože smrt přijde tak jako tak, tak proč usilovat o něco, co stejně přijde samo? Proto je sebevražda vlastně absurdní.

Sartre tvrdil, že smrt se dá vlastně považovat za to samé, jako je narození. „*Smrt je stejně jako narození čisté faktum.*“¹⁹ Protože je smrt přirozenou součástí života, tak je logické, že je na stejné úrovni jako narození. Je přirozené, že narození život dává, zatímco smrt život bere. Je to přirozený koloběh života, jeden bez druhého nemůže existovat, v jiném případě by nastal chaos.

2.1.2. Albert Camus

Filozofie Alberta Camuse je orientována na boj člověka proti celému světu. Ve svém věhlasném díle, *Cizinci*, detailně rozebírá soužení konkrétního jedince. Tento člověk ustavičně usiluje o pochopení světa a o to, proč vůbec jsme na tomto světě. Bohužel ale naráží pouze na to, jak světem „vládne“ absurdita.

¹⁸ *Tamtéž*, s. 618

¹⁹ *Tamtéž*, s. 622

Camus se ve svých dílech zabývá tím, jaký má člověk vztah k okolnímu světu, popřípadě jaký má svět vztah k němu. Toto se dá vyčíst v *Cizinci*.

Na začátku prvního odstavce hlavní postava vypráví o tom, že mu zemřela maminka. „*Dnes mi umřela maminka. Možná taky že už včera. Zatím mi to není jasné. Z útulku přišel telegram: „Matka zesnula. Pohřeb zítra. Hlubokou soustrast.“ Z toho se nic nevyčte. Asi už včera.*“²⁰ Camusovo dílo začíná tím, že nám předkládá poněkud zarážející sdělení o úmrtí Mersaultovy maminky. Pro vyzdvižení pochmurné situace užívá Camus jednoduchých vět, které v důsledku absence souvětí, působí velmi stroze. V prvním odstavci je také možné si povšimnout absurdity, protože v okamžiku, kdy hlavní postava zjistí, že mu zemřela matka, dostane informaci o konání jejího pohřbu, ale nedozví se, kdy přesně matka zemřela. Zarážející a absurdní je, že hlavní hrdina se paradoxně nepodivuje nad tím, že mu zemřela matka, ale nad tím, kdy zemřela. Camus nám tímto dává najevo, jak bude pravděpodobně vypadat chování hlavního hrdiny během celého díla.

Autor se dále zabývá specifickými myšlenkami hlavního hrdiny. „*Na autobus jsem šel ve dvě. Vedro bylo k udušení. Napřed jsem se ještě naobědval jako obyčejně v restauraci u Célesta. Všichni si tam se mnou dělali spoustu starostí a Céleste mi řekl: „Člověk má jen jednu matku.“ Když jsem odcházel, vyprovodili mě ke dveřím. Nevěděl jsem, kde mi hlava stojí, musel jsem ještě k Emmanuelovi půjčit si černou kravatu a pásku na rukáv. Je to pár měsíců, co mu umřel strýček.*“²¹ Hlavní hrdina popisuje svůj den, jako kdyby mu žádný dopis o smrti matky nepřišel. Vůbec nepřipomíná člověka, který jede na pohřeb. Mersault vypadá, že je znuděný a otrávený z toho, že musí v tomto „vedru“ někam jet. Domnívám se, že Camus chce těmito větami čtenáře zaujmout a chce, aby se čtenář podívoval nad tím, proč hlavní hrdina místo truchlení po matce se zabývá tím, že si musel půjčit kravatu anebo tím, že mu zemřel strýc. Camus na těchto větách ukazuje, jak je chování hlavního hrdiny absurdní, protože se očividně nezabývá věcmi, kterými by se člověk v jeho situaci asi chovat měl. Můžeme si říci, že se tak třeba choval proto, že neměl se svojí matkou dobrý vztah, ale to si myslím, že by v tom případě neřekl, že mu zemřela „maminka“, ale „matka“.

²⁰ CAMUS, Albert. *Cizinec*. Vyd. 5. Přeložil Miloslav ŽILINA. Praha: Garamond, 2005. Francouzská knihovna (Garamond). ISBN 80-86379-94-9, s. 9

²¹ *Tamtéž*, s. 9

„Měl jsem co dělat, abych to stihl. Autobus se rozjel a já určitě jen z toho spěchu a letu a taky kvůli tomu otrášení a pachu benzínu jsem usnul.“²² Myslím, že Camus tyto myšlenky hlavního hrdiny postavil záměrně tak, aby „běžnému člověku“ přišly poněkud paradoxní a absurdní.

Asi by se dalo čekat, že člověk, jemuž zemře maminka, bude její smrtí zdrcený nebo alespoň bude minimálně prožívat trochu zármutek a očekává se, že se dozvíme od hlavního hrdiny alespoň nějaké nostalgické vzpomínky na maminku. Na místo toho, si Mersault všímá věcí, jež se zdají být nepodstatné. Například, když hlavní postava jede v autobuse, tak konstatuje, že je v něm horko, ale skutečnost, že jede na pohřeb své vlastní matky, odsouvá do pozadí. Jakoby Camus těmito sděleními upozorňoval na to, že místo vážné události, kterou může být například smrt v rodině, lidé dávají místo toho důraz na skutečnosti, které jsou absolutně bezvýznamné, zřejmě z důvodu, aby nemuseli problematice smrti čelit. Camus nás tak upozorňuje na to, jak jsme obklopeni absurditou.

Další zajímavou informací je to, že hlavní protagonista nedává najevo žádný soucit nebo úctu ani během pohřbu své matky a zdá se, jako kdyby žádný zármutek projevoval ani neuměl, neboť tyto hluboké emoce jsou mu neznámé. Matčina smrt ho nijak nezarazila, bral ji jako přirozenou součást života.²³ „Brzy na to vešel za mými zády správce. Podle všeho utíkal. Trochu se zakoktával: „Přiklopili na ni víko, ale já vám to hned odšroubuju, abyste se moh podívat.“ Už se postavil k rakvi, ale zarazil jsem ho. Zeptal se: „Vy nechcete?“ Řekl jsem: „Ne.“ Nevěděl hned, na čem je, a mně bylo trapně, poněvadž jsem cítil, že by bývalo lepší to neříkat. Po chvíli se ke mně otočil a zeptal se: „Proč ne?“ Ne vyčítavě, jen jakoby ze zvědavosti. Řekl jsem: „Ani nevím.“²⁴ To jak Mersault je vůči smrti své matky netečný, nám říká, že má k životu trochu jiný postoj než většina lidí. Dalo by se pochopit, kdyby někdo nechtěl vidět svoji matku v rakvi kvůli tomu, že by to psychicky nezvládl, ale důvod hlavního hrdiny nám říká to, jaký měl se svojí matkou vztah. Tedy spíše to, že s ní pravděpodobně žádný vztah neměl. Jako kdyby se svojí matkou byli sami sobě navzájem cizinci a poжил je pouze pokrevní vztah, oproštěný od jakýchkoliv emocí. Je ale absurdní, když je syn svojí matce cizincem.

²² Tamtéž, s. 9

²³ Tamtéž, s. 12-19

²⁴ Tamtéž, s. 11

V druhé polovině díla je popsán proces s Mersaultem, jenž na pláži zavraždil Araba.

Během přelíčení není Mersault paradoxně souzen za vraždu, ale soudce zajímá spíše to, jaký měl vztah ke své matce. Řeší se, jak se hlavní hrdina během matčina pohřbu choval „bezcitně“ a na světlo jsou přivedeny další přitěžující okolnosti. Například se rozebírá skutečnost, že krátce po pohřbu navázal Mersault intimní vztah se ženou a šel se s ní bavit do kina: „*Pánové porotci, den po matčině smrti se tento muž byl koupat, navázal nemanželský poměr a šel se smát na veseloherní film*“²⁵ Soudní přelíčení je samo o sobě absurdní, protože místo vyšetřování vraždy se vyslýchávají svědci, kteří byli společně s Mersaultem přítomni na pohřbu jeho maminky. Většina z nich popisuje Mersaulta jako někoho, kdo nevyjádřil nad smrtí své matky žádný zármutek.

Prokurátor shrne situaci následovně: „*Já toho člověka viním, že matku pohřbíval se srdcem zločince.*“²⁶ Kdyby Mersaultovi nezemřela zrovna matka, tak by soud vypadal asi trochu jinak. Žalující strana by proti němu nebyla pravděpodobně tolik zaujatá a potrestání hlavního hrdiny by nebylo tak fatální. Je absurdní, že Mersaultovi během soudu uškodila jeho vlastní matka, která je v té době po smrti. Camus nám tak ukazuje, jak přirozená smrt jednoho člověka může mít neblahé následky pro jiného.

Na konci procesu byl Mersault odsouzený k smrti, paradoxně ne za vraždu, ale za neprojevenou lítost na pohřbu maminky a za následné „ostudné“ chování, jež následovalo těsně po její smrti. „*Zběžně shrnul události od maminčiny smrti. Poukázal na mou bezcitnost, na to, že jsem nevěděl, jak byla maminka stará, že jsem se byl hned druhý den koupat s cizí ženou, šel do biografu na Fernandela a pak se vrátil domů s Marií.*“²⁷ Prokurátorovu obžalobu Mersault popisuje s ironií, až sarkasmem- „*abych se posichroval,*“²⁸ čímž Mersault dává najevo, jak je celá situace absurdní a jak jí opovrhuje.

Nepochopitelně všechny zajímá spíše jeho vztah k matce než skutečný trestný čin, který spáchal. Dalo by se říci, že spáchaná vražda je v očích přítomných menší zločin, než jeho chování k matce. Domnívám se, že žalujícím je také „proti srsti“ skutečnost, že hlavní postava je lhostejná vůči společnosti, jako takové. Mersault „nejde s davem“ a to je jim nelíbí. Lidé nemají celkově rádi, když se někdo příliš odlišuje a snaží se tyto

²⁵ *Tamtéž*, s. 83

²⁶ *Tamtéž*, s. 85

²⁷ *Tamtéž*, s. 88

²⁸ *Tamtéž*, s. 88

osoby raději eliminovat. „*Prohlásil, že mě nic nepoutá ke společnosti, jejíž základní pravidla neuznávám, a že se nesmím odvolávat k lidskému srdci, jehož nejprostší hnutí jsou mi utajena.*“²⁹ Mersault byl obviněn z toho, že neuznává společenská pravidla a stává se tak cizincem, který stojí mimo společnost.

Ke konci procesu je Mersault odsouzený k smrti, ale hlavní hrdina je s verdiktem smířený a svůj rozsudek smrti akceptuje: „*K Marii jsem se neohlédl. Ani jsem na to neměl čas, protože předseda už mi pitvořivými formulemi ohlašoval, že ve jménu francouzského národa mi na veřejném místě setnou hlavu. Jako bych teprve teď pochopil onen výraz, který jsem četl na všech tvářích. Určitě vyjadřoval ohleduplnost. Četníci mě zahrnovali laskavostí. Advokát mě držel v podpaží. Už jsem na nic nemyslel. Jen ještě předseda se mě zeptal, mám-li k tomu co dodat. Zamyslel jsem se. Řekl jsem: „Ne.“ Nato mě odvedli.*“³⁰

„*Dobrá, tedy zemřu*“ Dřív než ostatní, samozřejmě. Ale každý přece ví, že život za tu námahu nestojí. V podstatě mi bylo naprosto jasné, že je celkem jedno, zemřeme-li ve třiceti nebo v sedmdesáti, poněvadž samozřejmě tak jako tak budou žít ostatní muži a ostatní ženy dál, a celá tisíciletí se na tom nic nezmění.“³¹ Camus ukazuje, jak je vlastně absurdní bát se smrti, protože smrtí jednoho člověka nic nekončí, jelikož, když zemře jeden, tak bude spousta dalších žít dál. Proto je hlavní hrdina se smrtí smířený a nebojí se jí.

Jak již bylo zmíněno, Mersault je se smrtí smířený, nepřeje si dál být součástí světa, který je absurdní. „*Nic jiného mě teď už nezajímá než jak uniknout mechanismu, jak zjistit, jestli existuje východisko z nevyhnutelného.*“³² Z tohoto absurdního světa plného nerozumných lidí si přeje uniknout, aby nemusel být jeho součástí. To, co mu tento únik umožní, bude smrt, která je nedaleko.

Protože byl hlavní hrdina se smrtí smířený, tak odmítl návštěvu kaplana. Ten za ním ale navzdory jeho odmítnutí přišel, a mezi oběma muži nastaly okamžitě rozpory a to z toho důvodu, že Mersault popíral existenci Boha, a tudíž i spásu, kterou by mu mohla víra nabídnout. „*Bůh by vám pomohl,*“ *poznámenal.* „*Všichni, které jsem poznal ve vašem postavení, se k němu obrátili.*“ *Uznal jsem, že na to měli právo. A taky z toho*

²⁹ *Tamtéž, s. 90*

³⁰ *Tamtéž, s. 94*

³¹ *Tamtéž, s. 99*

³² *Tamtéž, s. 95*

bylo vidět, že na to měli čas. Já jsem o žádnou pomoc nestál, a na to, abych se zajímal o něco, co mě nezajímá, jsem čas neměl.“³³ Hlavní hrdina dává najevo, že okolní svět jde naprosto mimo něj, nezajímá ho. Stává se čím dál, tím více cizincem a zdá se, že na svůj život již rezignoval a nyní jen čeká, až přijde smrt.

Vlastní život hlavního hrdiny je mu víceméně lhostejný. Netýká se to ale pouze jeho života, ale i životy jeho blízkých lidí, matku nevyjímaje. „Jenže když nezemřete dnes, zemřete později. Budete postaven před stejnou otázkou. A jak potom k té strašné zkoušce přistoupíte? Odpověděl jsem, že k ní přistoupím přesně tak, jako k ní přistupuji nyní.“³⁴ „Copak vy opravdu nemáte sebemenší naději a žijete smířen s myšlenkou, že zemřete a zmizíte beze stopy?“ „Ano,“ odpověděl jsem.“³⁵ Je vidět, že hlavní hrdina je s nadcházející smrtí naprosto smířený. Nevěří v posmrtný život, počítá s tím, že zemře, a tím ukončí svoji existenci na tomto světě. Po smrti již nic nebude.

Chtěla bych vyzdvihnout, že Mersaultovi bylo naprosto lhostejné, že zemře. Ukazuje se nám totiž zase jiná možnost akceptování smrti a tím je to, že člověk se smrti ani nebojí ani ji neočekává, pouze ji akceptuje. Ukazuje se, že smrt v této lhostejnosti není ničím významným, hlavnímu hrdinovi nesejde, jestli bude žít nebo ne.

Mersault hledal únik před absurditou, chtěl uprchnout ze světa, kde se lidé chovají jako „ovce“, jdou s davem, nemají vlastní názor, a když se někdo odlišuje, tak to považují za špatné. Je otázka, jestli by v tomto případě byla pro Mersaulta smrt vysvobozením a bylo by pro něj lepší zemřít než žít v absurdním světě. Anebo mu byla smrt opravdu lhostejná a měl tedy jiný vztah ke jsoucímu. Osobně si myslím, že jemu byla jeho vlastní smrt lhostejná. Smrt se nám zde tematizuje velmi neobvyklým způsobem, jako něco, vůči čemuž může být člověk lhostejný.

2.1.3. Martin Heidegger

Heidegger se snažil odpovědět na otázku, jestli je vůbec možné nabýt nějakou zkušenost o smrti. „Pobyt, jelikož je zároveň bytostně spolubytím s druhými, může získat zkušenost o smrti.“³⁶ Podle Heideggera je možné tuto zkušenost získat prostřednictvím spolubytí

³³ Tamtéž, s. 101

³⁴ Tamtéž, s. 101

³⁵ Tamtéž, s. 102

³⁶ HEIDEGGER, Martin. *Bytí a čas*. Praha: Oikoyomenh, 1996. Oikúmené. ISBN 80-86-005-12-7, s. 268

s ostatními. V momentě smrti není můj pobyt ani pobyt ostatních lidí pobytem ve významu bytí ve světě. Když člověk zemře, tak můžeme mluvit o nebytí ve světě, na které je sice nahlíženo jako na bytí, ale už je to pouhý výskyt těla-věci.

Heidegger praví: „*Konec jsoucna jako pobytu je začátek jsoucna jako pouhého výskytu.*“³⁷ To znamená, že je tu něco, co již nežije, jelikož ztratilo život. Bytí není jen neživá materiální věc, nýbrž něco víc. Heidegger to přirovnává na příkladu zesnulého člověka: „*Zesnulý, který na rozdíl od mrtvého byl smrtí vyrván pozůstalým, je předmětem obstarávání v tryzně, pohřbu a kultu hrobů. A to opět proto, že je svým způsobem bytí stále ještě něčím více než jen pouhým obstaratelným příručním jsoucnem světa našeho okolí.*“³⁸ Pokud se pobyt stane výskytem, tak bychom ho neměli chápat jen jako něco mrtvého, ale měli bychom ho považovat za něco, co už není naživu, protože o život přišlo. Když člověk skoná, tak smrt ho vezme jeho pozůstalým a ti pak obstarávají pohřeb a mají smutek. A to z toho důvodu, že když se pozůstalí o mrtvého jaksepatří postarají, tak jsou pořád s ním.³⁹

Heidegger tvrdí: „*Umírání druhých v pravém smyslu nezakoušíme, nýbrž nanejvýš jsme vždy jen „při tom.*“⁴⁰ Pravou zkušenost se smrtí může zakusit pouze samotný umírající. Pozůstalí nemohou být přímo v centru této zkušenosti, jsou „při tom“, to znamená, že jsou sice smrti blízko, ale nemohou se k ní dostat nikdy blíž, stojí jakoby opodál.⁴¹

Podle Heideggera může jeden pobyt zastoupit druhý, protože v jistých záležitostech se dá pobyt nahradit a zastoupit. „*Tímto předpokladem je domněnka, že pobyt lze libovolně nahradit jiným, takže to, co nelze zakusit na pobytu vlastním, bude přístupné na pobytu cizím.*“⁴² Pokud je například potřeba něco odněkud donést, tak je asi jedno, kdo to udělá. Tato zastupitelnost ale nefunguje v situaci, ve které jde o zastupování v bytostné možnosti končení, která pobytu dává jeho celost, protože: „*Nikdo nemůže druhému odejmout jeho umírání.*“⁴³ Jsou sice situace, kdy člověk jde na smrt místo někoho jiného a obětuje se, ale tak jeho smrt neodejme, protože umírání musí každý pobyt vzít vždy na sebe.

³⁷ Tamtéž, s. 268

³⁸ Tamtéž, s. 268

³⁹ Tamtéž, s. 268-269

⁴⁰ Tamtéž, s. 269

⁴¹ Tamtéž, s. 269

⁴² Tamtéž, s. 269

⁴³ Tamtéž, s. 270

Smrt je totiž vždy bytostně má, je to moje specifická možnost být a jde v ní o bytí mého vlastního pobytu, smrt je zkrátka vždy moje.⁴⁴

Heidegger své uvažování o smrti sumarizoval do tří myšlenek:⁴⁵

1. *K pobytu, pokud jest, patří jakési „ještě ne“, jímž teprve bude- patří k němu stálá neukončenost.*
2. *Když bytost „nejsoucí ještě u konce“ ke konci dospěje (Bytostné zrušení neukončenosti), ztrácí charakter pobytu.*
3. *Spění ke konci představuje modus bytí, který je pro každý jednotlivý pobyt zhola nezastupitelný.*

Heidegger tvrdil, že od pobytu je neodmyslitelná nepřetržitá necelost, která končí smrtí. Heideggera zajímalo, zda-li tuto necelost neboli „ještě ne“ pobytu, můžeme vykládat jako neukončenost. Neukončenost znamená, že něco k nějakému jsoucnu náleží, ale zatím mu schází. Toto postrádání Heidegger ukazuje na příkladu zůstatku sumy, jež má srovnat dluh. To, které schází, není zatím dosažitelné. Když se vyrovnává dluh a ten, komu ho splácíme, si ho postupně bere, tak to vlastně znamená, že se „ještě ne“ postupně plní do té doby, než bude celá nesplacená suma pohromadě. „*Neukončenost jako chybění je založena v tom, že něco něčemu přísluší. Chybí například zbytek sumy, která má vyrovnat dluh. To, co chybí, není ještě k dispozici. Zapravování dluhu jako vyrovnávání nedoplatku znamená docházení, tj. postupné přijímání zbytku sumy, čímž se ono ještě ne postupně jakoby naplňuje, až je dlužná suma pohromadě.*“⁴⁶ Chybění znamená, že to, co k sobě patří, není ještě pohromadě.

„*Neúplnost se odstraňuje postupným připojováním částí. Jsoucno, kterému ještě něco chybí, má způsob bytí příručnosti. Úplnost příp. v ní fundovanou neúplnost, charakterizujeme jako sumu.*“⁴⁷ Touto neúplností se tedy postupným doplňováním eliminují části, které zbývají. Avšak jsoucno, které ještě něco postrádá, má povahu bytí příručnosti. Úplnost popisujeme jako sumu.⁴⁸

Heidegger praví: „*Touto neúplností, která přísluší onomu modu úplnosti, jímž je suma, totiž neukončeností ve smyslu chybění, nemůže však být v žádném případě ontologicky*

⁴⁴ *Tamtéž, s. 270*

⁴⁵ *Tamtéž, s. 272*

⁴⁶ *Tamtéž, s. 272*

⁴⁷ *Tamtéž, s. 272*

⁴⁸ *Tamtéž, s. 272*

určeno ono ještě ne, jež jako možná smrt patří k pobytu. Toto jsoucno vůbec nemá způsob bytí nitrosvětského příručního jsoucna. „Ještě ne“, jež jako smrt, která je možná, náleží k pobytu, nemůže být vymezeno neúplností, neboli neukončeností ve významu chybění, které má povahu příručnosti, jelikož pobyt se nedá považovat za nitrosvětské příruční jsoucno.⁴⁹

Pobyt nelze považovat za sumu, jež se postupem času seskládá z dílů, jež se zde někde nacházejí. *„Úplnost takového jsoucna, jakým je pobyt během života, dokud svůj běh nezavrší, se nekonstituuje průběžným skládáním jsoucna, které tu samo od sebe již nějak a někde je po ruce.“⁵⁰* Nemůžeme říkat, že pobyt je úplný teprve tehdy, když se jeho „ještě ne“ naplní, jelikož zrovna tehdy už není. Pobyt existuje pokaždé zrovna tak, že jeho „ještě ne“ k němu náleží.⁵¹

„Ještě ne“ interpretuje Heidegger na příkladu plodu, který dozrává. *„Plod sám spěje ke zralosti a toto spění charakterizuje jeho bytí jako bytí plodu. Nelze myslit nic, co přidáno k plodu, bylo by s to odstranit jeho nezralost, kdyby to nedozrálo samo od sebe.“⁵²* Ono dozrávání popisuje bytí plodu jakožto plodu. Neexistuje nic, co by doplněním k plodu sundalo jeho nezralost, jestliže by tento plod neuzrál sám od sebe. „Ještě ne“ daného plodu je nezralost a nemíní se jí něco externího, co se může k plodu dodat a objevovat se na něm a s ním, třebaže je k němu netečné. Touto nezralostí, tímto „ještě ne“ plodu se míní, že plod je ve svém osobitém způsobu bytí. Plod, jenž zraje, není ke své nezralosti netečný, naopak on sám ve svém zrání nezralosti jest. Každý pobyt má tímto konkrétním „ještě ne“ být. *„Ono ještě ne je zahrnuto již v jeho vlastním bytí a to nikterak jako určení libovolné, nýbrž jako konstitutivum. Odpovídajícím způsobem jest i pobyt, pokud jest, vždy již svým ještě ne.“⁵³* Když plod zraje, tak to samotné zrání k plodu bytostně patří, aby mohl být plod kompletní. Nezralost plodu je tedy pro něj důležitá. A podobně je na tom pobyt. Smrt k němu náleží podobným způsobem, jako když k plodu, aby byl kompletní, patří jeho zrání. Tímto „ještě ne“ Heidegger míní necelost pobytu. Pobyt si je vědom své vlastní konečnosti, a proto si v mysli vytvořil představu „ještě ne“, což znamená, že smrt se nás zatím nemusí týkat, protože přijde až někdy v budoucnu.

⁴⁹ *Tamtéž, s. 273*

⁵⁰ *Tamtéž, s. 273*

⁵¹ *Tamtéž, s. 273*

⁵² *Tamtéž, s. 273*

⁵³ *Tamtéž, s. 273-274*

Když Heidegger srovnával pobyt s uzrávajícím plodem, tak kromě totožné věci, že jejich „ještě ne“ je začleněno v jejich bytí, jsou mezi nimi rozdíly. Když se koncem míní smrt a jestliže se koncem míní zralost, tak to znamená něco jiného. Pokud plod nabývá zralostí svoji plnost, tak vyvstává otázka, jestli smrt nabývá ve smrti také takové plnosti. „*Zralostí dosahuje plod své plnosti. Je však smrt, k níž dospívá pobyt, naplněním v tomto smyslu? Jistě, smrtí se naplnil jeho čas. Ale vyčerpal tím pobyt také nutně své specifické možnosti? Nebyly mu naopak právě odňaty? I nenaplněný pobyt končí. Na druhé straně je jasné, že pobyt nemusí dosahovat zralosti teprve smrtí, nýbrž může mít na konci svou zralost již dávno za sebou.*“⁵⁴ I když pobyt není naplněný, tak je i tak ukončený, jelikož smrt nezajímá, zda-li jsme upotřebili všechny naše eventuality. Avšak je pravda, že není nutné, aby pobyt dosáhl zralosti nejprve smrtí, protože k ní může dospět dlouho před svou smrtí. Není tedy nutné, aby končení muselo nutně znamenat sebenaplnění. Z toho nám vyplyne úvaha, že musíme zjistit, v jakém významu je nutné, aby byla smrt pochopena jako ukončení pobytu.⁵⁵

Končením se míní, že něco ustane nebo se ztratí. Například déšť. Ten ustane, a tudíž se ztratí. Žádný z těchto typů ukončení ale nemůže popisovat umírání jako konec pobytu, jelikož by byly na stejné úrovni, jako je příruční jsoucnost. Pobyt není ve smrti završený, nemůže jen tak zaniknout a nemůže se používat jako příruční jsoucnost. Ukončení ve významu smrti znamená bytí ke konci tohoto jsoucnosti a ne, že pobyt jest u konce. Smrt je určitá forma bytí, která na sebe pobyt vztahuje, sotvaže je. „*Jakmile člověk nabude života, ihned je s dostatkem stár, aby zemřel.*“⁵⁶ Smrt má tedy nad pobyttem velkou převahu v tom, že může vzít jeho život, sotvaže ho pobyt nabyl.

Heidegger praví: „*Odmítli jsme interpretaci, která fenomén ještě ne, a tudíž i nejzazší ještě ne, jímž je konec pobytu, vykládala ve smyslu neukončenosti; obsahovala totiž ontologicky nesprávnou redukci pobytu na výskytové jsoucnost.*“⁵⁷ „Ještě ne“, kterým se míní konec pobytu, nemůžeme chápat jako neukončenost, jelikož tímto způsobem by se omezil pobyt na výskytové jsoucnost. Existenciálně se pojmem *být u konce*, míní *být ke konci*. Krajní „ještě ne“ má podobu toho, čehož se pobyt týká. Konec nás pokaždé očekává, je před námi. Smrt nemůžeme považovat za něco, co se ještě neobjevuje, protože to není nějaký pozůstatek neukončenosti, ale je to něco, co nás ještě čeká a něco, co je tu

⁵⁴ *Tamtéž*, s. 274

⁵⁵ *Tamtéž*, s. 274

⁵⁶ *Tamtéž*, s. 275

⁵⁷ *Tamtéž*, s. 280

neustále přítomné. „*Pobyt má konec před sebou, čeká ho konec. Smrt není něco, co se ještě nevykysytuje, není to na minimum redukováný zbytek neukončenosti, nýbrž spíše něco, co nás čeká.*“⁵⁸ Když je třeba vysvětlit termín čekání, tak můžeme narazit na různá rizika, protože očekávat můžeme různé věci, například cestu do daleka či přátelskou návštěvu. Všechno toto se vztahuje ke jsoucňům, jež mají povahu výskytu, příručnosti nebo také spolupobytu. Smrt, jež ovšem čeká na nás, nemá bytí tohoto typu.⁵⁹

Heidegger považoval smrt za bytostnou možnost, jíž se každý pobyt musí ujmout sám. Ve smrti, jež ho očekává, pobyt má před sebou sebe sama ve svém nejvlastnějším „moci být“. V této situaci pobyt usiluje o „bytí ve světě“ obecně. Jeho smrt je eventualita moci tu už nebýt. Pobyt má tímto způsobem sebe samotného před sebou jako svou možnost, tak se takto plně spoléhá na svoje nejvlastnější „moci být“. Pokud takovým to způsobem očekává sebe sama, tak se vyváže ze vztahů, kterými se spojuje s druhými. Nejvlastnější a bezvztažná možnost smrti je zároveň nejkrajnější, jelikož není možné, aby pobyt možnost smrti někdy předstihl. Podle Heideggera je smrt možnost totální nemožnosti pobytu. „*Smrt se tak odhaluje jako nejvlastnější, bezvztažná, nepředstižná možnost.*“⁶⁰ Ve smrti je pobyt sám. Smrt je bytostná možnost, v níž pobyt nachází sebe sama v nejvlastnějším moci být.

Podle Heideggera se v bytí k smrti pobyt týká sebe samého jako svého významného „moci být“. V každodennosti je ale „sebou“ jako nejasné „ono se“. Heideggera zajímalo, jakým způsobem nejasné „ono se“ týká smrti jako nejvlastnější, bezvztažné a možnosti pobytu. A také ho zajímalo, jakou dispozici mu otevírá vydanost smrti a jakým postupem to dělá. Každodenní spolubytí smrt vnímá jakožto obvyklou událost, jako smrt někoho. Lidé každý den umírají a nejasné „ono se“ smrt chápe tak, že zemřít se jednoho dne musí, ale prozatím se nás to netýká. „*Smrt je v takových řečech pochopena jako něco neurčitého, co jednou odněkud přijde, co však pro nás samotné ještě není v dohlednu, a tudíž nás neohrožuje*“⁶¹ Tvrzení, že zemřít se jednou musí, ukazuje podobu bytí každodenního bytí k smrti, ve kterém se smrti rozumí jako něčemu, co jednoho dne odněkud přijde, ale pro nás je ještě v nedohlednu, a proto se jí nemusíme obávat.⁶²

⁵⁸ *Tamtéž*, s. 280

⁵⁹ *Tamtéž*, s. 280

⁶⁰ *Tamtéž*, s. 280

⁶¹ *Tamtéž*, s. 282-283

⁶² *Tamtéž*, s. 282-283

Smrt není pro pobyt hrozbou, protože se netýká žádného konkrétního pobytu. Smrt je něco, co se čas od času někde přihodí, ale nás se to netýká.

Ve veřejné interpretaci pobytu se prohlašuje, že zemře každý. Záslouhou tohoto slovního spojení si každý jedinec může sám sobě říct: já právě ne, jelikož každý není doopravdy nikdo. Umírání je tím pádem omezeno na to, co se sice s pobyttem střetává, ale není nikdo, komu by přímo patřil. „Umírání je nivelizováno na něco, co sice pobyt potkává, ale nepatří přímo nikomu.“⁶³ V tomto veřejném vysvětlení umírání už není podstatně a nenahraditelně moje vlastní, ale změní se na veřejný, výskytový případ, se kterým se „ono se“ setkává. Nevyhraněné „ono se“ skrývá podobu smrti jako eventuality podobným způsobem, jako její nepředstižnost a bezvztažnost. „Umírání, které je bytostně a nezastupitelně mé vlastní, je proměněno ve veřejnou výskytovou událost, s níž se setkává ono se. Taková řeč mluví o smrti jako o napořád se vyskytujícím případě. Vydává ji za něco vždy již skutečného a zakrývající její charakter možnosti zastírá i příslušné momenty bezvztažnosti a nepředstižnosti.“⁶⁴ Můžeme zde vidět dvojsmyslnost pobytu, který dovoluje, aby svému nejvlastnějšímu „moci být“ zmizel v nevyhraněném „ono se“. Samotné „ono se“ zesiluje pokušení zahalovat si své nejvlastnější bytí k smrti.⁶⁵

Zakrývající ustupování před smrtí panuje každodenností tak silně, že „bližní“ v „bytí spolu“ ještě člověku, který umírá, mnohdy namlouvají, že smrti unikne a brzy se opět vrátí do poklidné každodennosti svého obstarávaného světa. Touto péčí o druhého se míní to, že umírající se tímto „utěšuje“. Touží ho vrátit pobytu, ale přitom mu pomáhá dočista si zastírat nejvlastnější a nepředstižnou možnost být. Ono uspokojování ohledně smrti není určeno jen umírajícím, ale i utěšujícím. Nevyhraněné „ono se“ odlákává pobyt od jeho smrti svým upokojováním a zajišťuje si úctu tím, že stanovuje postup, jak se ke smrti vlastně chovat. Už jenom myšlenka na smrt je společností pokládána za zbabělost, nerozhodnost pobytu a bezútešné stranění se světa.⁶⁶

Podle Heideggera, nevyhraněné „ono se“ nepřipouští, aby se vzbudila odvaha k tísni ze smrti. „Ono se“ tímto způsobem určuje i rozpoložení, které má vymezovat stanovisko ke smrti. V úzkosti ze smrti je pobyt seskupen před sebe samotného a prožívá svoji

⁶³ Tamtéž, s. 283

⁶⁴ Tamtéž, s. 283

⁶⁵ Tamtéž, s. 283

⁶⁶ Tamtéž, s. 283-284

vydanost smrti jako nepředstížené možnosti. Nevyhraněné „Ono se“ přetváří tuto tíseň v obavu z událostí, které mají teprve přijít. Tato tíseň, jež se projevuje jako strach, se tím pádem stává dvojakou a současně je považována za slabost, již by pobyt, který je sebevědomý, neměl v žádném případě znát. Dle „ono se“ by bylo vhodné, abychom se odevzdali netečnému poklidu, vzhledem ke skutečnosti, že se umírá. Heidegger tvrdil: „*Co se sluší podle nepsaného rozhodnutí neurčitého ono se, je lhostejný klid vůči faktu, že se umírá. Pěstování takové povznesené lhostejnosti odcizuje pobyt jeho nejvlastnějšímu a bezvztažnému moci být.*“⁶⁷ Rozvíjení této povýšené netečnosti, odcizuje pobyt jeho nejvlastnějšímu „moci být“.

Podle Heideggera se všední každodennost pobytu, jeho odcizování před vlastním bytím nazývá jako upadání. Každodenní bytí k smrti je jako zmenšující se neustálým únikem před smrtí. Bytí ke konci je založeno na způsobu zkreslujícího a zastíracího ustupování před smrtí. Skutečnost, že každý pobyt umírá, míněno, že je bytím ke svému konci, znamená, že to pobyt zastírá tím, že převádí smrt na každodenně se objevující smrt ostatních lidí, jež nás ujišťuje v tom, že „člověk sám“ nicméně stále „žije“. Člověk se smrti vyhýbá právě tím, že je „ještě naživu“. Tímto únikem před smrtí ale všednost pobytu prokazuje, že i nevyhraněné „ono se“ se pokaždé vymezuje jakožto bytí k smrti, a to i v tom případě, v němž na svoji smrt právě nemyslí. Heidegger z toho usuzoval, že pobytu jde i v běžné každodennosti ustavičně o toto nejvlastnější, bezvztažné a nepředstížené „moci být“, i když jen v režimu obstarávání neznepokojené lhostejnosti proti nejkrajnější možnosti svojí existence.⁶⁸

Podle Heideggera, nevyhraněné „ono se“ říká, že zemřít se jednoho dne musí, ale prozatím to s námi nesouvisí. Žádný člověk nemá pochyby o tom, že je nutné jednou zemřít. „*Obratem jednou, ale zatím ještě ne, každodennost připouští cosi jako jistotu smrti.*“⁶⁹ Ale toto „nepochybování“ v sobě nemusí nést právě tu jistotu, jež se shoduje s tím, jak smrt ve smyslu význačné možnosti zasahuje do pobytu. Každodennost se u tohoto dvojsmyslného připuštění jistoty smrti zaráží kvůli tomu, aby ji učinila slabší a aby si tím, že umírání ještě více zakrývá, ulehčila svoji vlastní vrženost ve smrt.⁷⁰

⁶⁷ *Tamtéž*, s. 284

⁶⁸ *Tamtéž*, s. 284

⁶⁹ *Tamtéž*, s. 285

⁷⁰ *Tamtéž*, s. 285

Heideggera zajímalo, jak tomu s jistotou smrti vlastně je. Mnoho lidí mluví o jistotě smrti na základě svých vlastních zážitků se smrtí. Tím se míní to, že lidé, i když ne ve správném porozumění, pociťují na vlastní kůži smrt jiného člověka. „Říká se: je jisté, že smrt sama přijde. Říká se to, a neurčité ono se přehlídí, že k tomu, aby si mohlo být takto jisto smrtí, musí si být pokaždé vlastní pobyt sám jist svým nejvlastnějším bezevtažným moci být. Říká se, že smrt je jistá, a tím se pobytu sugeruje dojem, jako by si on sám byl jist svou smrtí. Co je však základem každodenní jistoty? Jistě to není pouhé vzájemné přemlouvání. Vždyť se přece zakouší umírání druhých.“⁷¹ To že lidé na „vlastní kůži“ pociťují smrt jiného člověka je dáno tím, že přeci všichni lidé, pokud je známo, umírají. Tímto způsobem ale smrti připisujeme jen empirickou jistotu, ne však jistotu apodiktickou. „...Ta je nutně slabší než nejvyšší, apodiktická jistota, již dosahujeme v určitých oblastech teoretického poznání.“⁷² Případy smrti mohou pobytu dát empirickou jistotu smrti, jestli ale prodlévá právě v této jistotě, tak nemůže získat o smrti jistotu, jež by se vztahovala k tomu, jakým způsobem smrt jest. Pobyt ale nemá jen tuto empirickou jistotu. Heidegger mluví i o „uhýbajíc před svou smrtí“ si je i každodenní bytí ke konci přesvědčeno o smrti ještě jiným způsobem, než jakým je ochotno si přiznat v jen teoretické úvaze. Každodenní rozpoložení, které je zde charakterizováno jako „úzkostně“ obstarávaná, naprosto neúzkostně vypadající vyrovnanost tváří v tvář určitému faktu smrti, přiznává každodennosti „vyšší“ než pouze empirickou jistotu. Je známo, že smrt je zaručeně jistá, ale i navzdory tomu, že to víme, si tím skutečně jisti nejsme. Upadající všednost pobytu je o jistotě smrti srozuměna, ale bytí v této jistotě se straní. Nicméně je nutné, aby byla smrt pojímána jako nejvlastnější, bezevtažná, nepředstižná a jistá možnost.⁷³

Povídá se, že smrt se dozajista objeví, ale nebude to hned. „Smrt je s odvoláním na tak zvané všeobecné mínění odsunuta na později.“⁷⁴ Tímto tvrzením ale jistotu smrti opět odmítáme a slovy, že „to nebude hned“ odkládáme smrt na nějaký pozdější čas a zakrýváme tak skutečnost, který je smrti vlastní a to, že smrt je možná ihned. Jistota smrti je doprovázena nezřetelností jejího „kdy“. Této nezřetelnosti se všední bytí k smrti vyhýbá tak, že ji určuje. Ne ale v tom smyslu, že by posuzovali datum dožití, protože před určitostí tohoto typu pobyt spíše utíká. Nezřetelnost jisté smrti, si každodenní obstarávání

⁷¹ Tamtéž, s. 287

⁷² Tamtéž, s. 287

⁷³ Tamtéž, s. 287-288

⁷⁴ Tamtéž, s. 288

vymezuje tím, že před ni vkládá dohlédnutelné nezbytnosti a možnosti dalšího dne. Když se zakrývá neurčitost, tak to zároveň postihuje i jistotu. Zatemní se tak nejvlastnější možností charakter smrti. A to, že smrt je jistá, ale zároveň neurčitá, znamená, že je vlastně kdykoliv možná.⁷⁵

Heidegger tvrdil, že bytí je ukotveno ve starosti, ke které se vztahuje „být v předstihu před sebou.“ Tímto předstihem se míní to, že dělá bytí ke konci teprve uskutečnitelným. Jako „vržené bytí ve světě“ je pobyt pokaždé už vydaný své smrti. Jelikož pobyt jest ke svojí smrti, tak umírá skutečně, a to ustavičně až do té doby, než nastane dožití. Když pobyt umírá skutečně, tak se tím míní, že ve svém bytí k smrti vždy nějakým způsobem zvolil. Neautentické bytí k smrti je každodenní upadající uhýbání před smrtí. Neautenticita je vybudována na případné autenticitě. V průměrné všednosti neboli v neautenticitě není nutné, aby pobyt nutně a neustále zůstal. „*Neautenticitou se vyznačuje způsob bytí, v němž se pobyt může usídlit a také se vždy již většinou usídlil, v němž však nemusí setrvávat nutně a stále.*“⁷⁶ Toto je řečeno již v bytí pobytu, protože Heidegger tvrdí, že jelikož pobyt existuje, tak stanovuje způsob, kterým jakožto jsoucno je, pokaždé z nějaké možnosti, kterou sám jest a které rozumí.⁷⁷

Vyvstává otázka, jestli je možné, aby pobyt rozuměl svojí smrti autenticky a byl schopný autentického bytí ke svému konci. Heidegger říká, že pobyt ze začátku setrvává v neautentickém bytí k smrti. Bytí k smrti, které je autentické nemůže před svojí nejvlastnější možností utíkat, zakrývat si ji a zkreslovat podle toho, jakým způsobem ji chápe neurčité „ono se“. Je nutné, aby autentické bytí k smrti chápalo tuto možnost původně, bez utíkání a zkreslování. Bytí k smrti, které je autentické se neodvrací od jistoty smrti a nechce ji zakrývat. Smrt chápe jako nepředstížnou možnost.⁷⁸

Heidegger považoval smrt za nejvlastnější možnost pobytu. Bytí k této možnosti otevírá pobytu jeho nejvlastnější „moci být“. V něm se může pobytu objasnit, že v této možnosti sebe sama je vyjmutý z neurčitého „ono se“. Z toho se dá usuzovat, že se pobyt může z běžné každodennosti vytrhnout kdykoliv bude chtít. „*V něm se může pobytu ozřejmit, že v této význačné možnosti sebe sama je vytržen z neurčitého ono se, to znamená, že se*

⁷⁵ *Tamtéž*, s. 288

⁷⁶ *Tamtéž*, s. 289

⁷⁷ *Tamtéž*, s. 289

⁷⁸ *Tamtéž*, s. 290

z něho může v předběhu kdykoli vytrhnout.“⁷⁹ Ale jediné poté, co se pochopí tato možnost, se ukazuje ztracenost pobytu v režimu neurčitého „ono se“.⁸⁰

Heidegger tvrdil, že nejvlastnější možnost je *bezevztažná*. Předběh je tím, co pomáhá pobytu chápat to, že své „moci být“, ve kterém se usiluje o jeho nejvlastnější bytí, musí přebrat sám za sebe. Samotná smrt si vymáhá pobyt jako individuum. Bezevztažnost smrti, které pobyt rozumí v předběhu, osamocuje pobyt do jedinečnosti sebe sama. Tímto osamocením se otevírá pobyt pro jeho autentickou existenci. Pobyt může být autenticky sebou samým pouze v tom případě, když se sám za sebe této možnosti otevře. Není možné obstarávání a péči o druhého od vlastního bytí odloučit, jelikož patří bytostně k pobytu. Je podstatné, aby se pobyt, který je obstarávající rozdělával hlavně ke svému nejvlastnějšímu „moci být“, a ne k možnosti být sebou v režimu neurčitého „ono se“.⁸¹

Heidegger tvrdil, že nejvlastnější, bezevztažná možnost je nepředstižná. Bytí k této možnosti umožňuje pobytu chápat, že ho čeká jako nejzazší možnost existence možnost vzdát se sama sebe.⁸²

V bytí, které je autentické pobyt považuje svoje možnosti za definitivní, je odpovědný za svůj život a pečuje i o existenciální možnosti ostatních lidí. Smrt osamocuje z toho důvodu, aby přivedla pobyt jakožto spolubytí k pochopení pro „moci být“ druhých. „*Jako bezevztažná možnost osamocuje totiž smrt jen proto, aby jako nepředstižná přivedla pobyt jakožto spolubytí k porozumění pro moci být druhých.*“⁸³ Předběh ke smrti jakožto k nepředstižné eventualitě otevírá také veškeré možnosti, jež před ní předcházejí a tímto dovolují, aby pobyt existoval ve smyslu „moci být“, jež je *celé*.⁸⁴

Podle Heideggera je nejvlastnější, bezevztažná a nepředstižná možnost jistá. Heidegger tvrdil, že prvotní jistota, jež se týká smrti, je to, že smrt je pouze vlastní smrt. „*Považovat smrt za pravdivou – smrt jest jen vlastní smrt – je jiná a původnější jistota než jakákoli jistota týkající se nitrosvětsky vystupujícího jsoucna či formálních předmětů; neboť je si jista bytím ve světě.*“⁸⁵ Nepochybnost smrti nemůžeme odvozovat z toho, že máme nějakou zkušenost se smrtí jiných lidí. Pobyt jakožto autentické bytí si je jistý v tom

⁷⁹ *Tamtéž*, s. 293

⁸⁰ *Tamtéž*, s. 293

⁸¹ *Tamtéž*, s. 293

⁸² *Tamtéž*, s. 293

⁸³ *Tamtéž*, s. 294

⁸⁴ *Tamtéž*, s. 293-294

⁸⁵ *Tamtéž*, s. 294

smyslu, že v předběhu smrti si tuto eventualitu jako nejvlastnější „moci být“ dovoluje. Pobyt může být sám sebou vlastně jen v předběhu.⁸⁶

Heidegger tvrdil, že nejvlastnější, bezeztažná, nepředstižná a jistá možnost je ve své jistotě neurčitá. V předběhu ke smrti, jež je neurčitým způsobem jistá, se pobyt vystavuje neustálé nástraze, jež má původ v samotném jeho „tu“. Bytí ke konci musí v tomto ohrožení vydržet. Nesmí si jej zastírat, navíc musí rozvíjet nevyhraněnost jistoty. Heidegger tvrdil, že rozpoložení, které otevírá stálé a naprosté z nejvlastnějšího osamoceního bytí pobytu vyrůstající ohrožení pobytu samého, je úzkost. V této úzkosti je pobyt dán před nic možné nemožnosti svého bytí. Úzkosti je úzko o „moci být“ pobytu a otevírá tím pádem jeho nejzazší možnost. Předběh pobyt zcela osamocuje a dává mu možnost, aby si v tomto osamocení mohl být jistý úplností svého „moci být“. Heidegger tvrdí, že bytí k smrti je bytostně úzkost. Neklamně to bytí k smrti dokládá tím, že úzkost proměňuje ve zbabělý strach, který překonává a prozrazuje tak svoji zbabělost vůči úzkosti.⁸⁷

Heideggerovo pojetí smrti by se dalo shrnout tak, že smrt je bytostně úzkost, protože udržuje otevřené ohrožení, jež povstává z nejvlastnějšího bytí člověka. Smrt je nejvlastnější a jistou možností člověka. Zemřít může jedině člověk (zvíře pouze pojde), protože jedině člověk si rozumí s ohledem na svoji smrtelnost, a to tím způsobem, že se jí buď vyhýbá anebo v ní setrvává. Smrt je pouze má smrt a nikdo jiný ji nemůže převzít. Smrt je nepředstižná, protože nemůže být předstižena žádnými jinými možnostmi, protože označuje konec, který nemůže být odsunut žádným dalším rozvrhem pobytu. Smrt je jistá a její jistota se ukazuje po způsobu nevyhnutelně neurčitého ohrožení na základě porozumění, které je připravené k úzkosti, jež vytrvá v pravdě. Vytrvání v krajní situaci se uskutečňuje jako předběh ke smrti. Předbíhání je úzkostí prostoupené srozumění se svou nejvlastnější mohoucností-být-sebou-samým jako smrtelník, jenž vědomě bydlí v blízkosti smrti. Pobyt, který se rozhodl pro sebe, neutíká do anonymity neurčitého „Ono se.“ Když se pobyt osvobodí od neosobního „ono se“, tak se pobyt stává svobodným pro úplnost své existence.⁸⁸

⁸⁶ *Tamtéž*, s. 294-295

⁸⁷ *Tamtéž*, s. 295

⁸⁸ JANKE, Wolfgang. *Filosofie existence*. Praha: Mladá fronta, 1995. Souvislosti (Mladá fronta). ISBN 80-204-0510-0.

3. Smrt z psychologického pohledu

Otázkami, jež se týkají smrti, se též zabývá další vědní obor, a tím je psychologie. V tomto oboru jde hlavně o to, jakým způsobem se lidé vnitřně vyrovnávají se smrtí, která se nevyhnutelně blíží a o to, jak hodnotí vlastní život. Smrt má moc uvádět do pohybu to, jak člověk zhodnotí uplynulý život a považuje nad životními událostmi.

Pohled psychologie na přijetí faktu, že smrt je již nedaleko a člověk si uvědomuje její reálnou blízkost, popsala přehledným způsobem lékařka Elizabeth Kübler – Rossová v nadcházejících pěti fázích. Lékařka vycházela z praxe a svých výzkumů.

3.1. Fáze smutku podle Elizabeth Kübler - Rossové

3.1.1. První stadium – popírání

První a obvyklou reakcí na zprávu, že jsme smrtelně nemocní a umíráme, je popírání. Toto popírání je doprovázeno typickými reakcemi: „*Já? To není možné!*“⁸⁹ Takové reakce mívají často lidé, kterým byla smutná pravda sdělena anebo lidé, kteří pravdu zjistili poněkud sami. Lidé v první fázi popírání často vyhledávají jiného lékaře a chtějí od něj vyvrátit diagnózu určenou tím prvním. Když jim i druhý lékař diagnózu potvrdí, tak vyhledají jiného, a tak pokračují stále dokola.⁹⁰

*„Do slunce se nemůžeme dlouho dívat a smrti do očí také ne. Také nemocný, který ví o blížícím se konci, musí si jej občas zapírat, aby vůbec mohl ještě žít.“*⁹¹ I když lidé najednou vědí, že smrt je nevyhnutelná, tak si to nechtějí připustit, nechtějí na smrt myslet a upínají se k životu, aby mohli žít ještě „chvíli.“

Fáze popírání je vlastně pacientovou reflexivní obranou. Nechuť vzít těžkou nemoc na vědomí funguje jako jakýsi „nárazník“ před strachem z diagnózy. Nebrat nemoc na vědomí převládá v prvotní fázi, po které následuje přijetí nemoci. Kübler – Rossová tvrdí, že se vyskytují také případy, kdy pacienti popírají až do okamžiku své smrti. Mnoho pacientů potřebuje v první fázi myšlenky o vážnosti jejich stavu odsunout do pozadí

⁸⁹ KÜBLER-ROSS, Elisabeth. *Hovory s umírajícími*. Přeložil Bohumil DVOŘÁČEK, ilustroval Eva BUREŠOVÁ. Nové Město nad Metují: Signum unitatis, 1992. ISBN 80-85439-04-2, s. 15

⁹⁰ *Tamtéž*, s. 15

⁹¹ *Tamtéž*, s. 15

a je nutné, aby se nechalo na pacientovi, aby se se svým duševním stavem vyrovnal po svém.

Není dobré je navádět na možnosti přivyknutí, protože by to mohlo mít opačný efekt. Nejlepší je nechat, ať se smutek a vztek projevuje přirozenou cestou, jelikož je to mnohdy účinnější než popírání. Kübler-Rosová podotýká, jak je důležité se v prvotní fázi o nemocného člověka zajímat: „*Stačí přisednout a naslouchat. Člověk se musí naučit s ním hovořit a také rozpoznat, kdy odmítá.*“⁹² Z toho vyplývá, jak je důležitá role člověka, který se umírajícímu v této fázi věnuje. Tento člověk musí být empatický, musí mít s umírajícím soucit, ale tak, aby to nemocnému bylo příjemné. Psychika umírajícího je v této fázi velice křehká, a proto člověk, který mu pomáhá, by měl mít jasno v tom, kdy má s nemocným hovořit a kdy naopak mlčet, aby nedošlo k tomu, že se stav umírajícího ještě zhorší.

V této fázi pacienti často v důsledku popírání blížící se smrti odmítají léčbu. Myslím si, že jde o jakousi „revoltu proti smrti“: „*Zhltdala tolik zakázaného jídla, že na následky pak těžce trpěla. Naši domluvu a pokárání odmítala.*“⁹³ Například, i když mají pacienti držen přísnou dietu, tak ze vzdoru snědí mnoho „zakázaného“ jídla, které jim paradoxně ještě přitíží.

3.1.2. Druhé stadium – zloba

Po první fázi, kdy se zavírají oči nad smutnou skutečností, následuje většinou zloba, nevraživost a nenávisť. „*Pacient si klade otázku: proč právě já? Náš pacient dr. G., to v jednom rozhovoru formuloval: „Vím, že téměř každý v mé situaci má na mysli jiného člověka a ptá se: Proč ne tamten?“*⁹⁴ V této fázi je jistě těžké se smířit se skutečností, že náš život brzy skončí. Nemocného v tu chvíli zachvátí vztek, protože nechce, aby on byl tím, kdo umírá. Připadá mu to nespravedlivé, protože na světě je přeci „tolik špatných lidí, kteří si určitě zaslouhují smrt mnohem víc než on“.

V tomto stadiu často narážíme na agresivní chování a nepřátelství vůči blízkým osobám. Lidé v této fázi mohou být nedůtkliví a jsou ve stavu, kdy vztek vyvolá i nepatrná drobnost nebo věc, jež by za jiné situace byly příjemné: „*Zloba má své logické odůvodnění. Každý z nás by byl naplněn hněvem, kdyby byl náhle vytržen z normálního*

⁹² *Tamtéž, s. 19*

⁹³ *Tamtéž, s. 19*

⁹⁴ *Tamtéž, s. 23*

života. Jiní lidé si vesele žijí; naše těžce vydělané peníze, které jsme si dávali stranou, abychom si užili několik let v klidu, nám už nepomohou. Je v naší přirozenosti, že si chceme vylít zlost na lidech, kteří mohou ještě všeho užívat, kteří tak zaměstnaně běhají kolem, zatímco my se už ani nemůžeme udržet na nohou.“⁹⁵ Tento člověk má vztek na celý svět, protože se mu zdá, že svět je vůči němu nespravedlivý. Je velice těžké takovou zlost zvládnout a těžce ji snáší i lidé kolem. Ti by měli pochopit, že agresivita není zaměřena proti nim, ale proti samotné situaci. Je jistě velice těžké, když člověk, kterého máme rádi, se k nám nyní chová zlostně a agresivně. Je třeba se pokusit mít pro umírajícího člověka pochopení a vžít se do jeho nezáviděníhodné situace.

3.1.3. Třetí stadium – vyjednávání

Třetí fáze je méně známá, ale pro pacienta často velice důležitá, protože na ni spoléhá jako na svého „pomocníka“. V první fázi nechceme připustit skutečnost, že umíráme, v druhé fázi se „hašteříme“ s celým světem a ve třetí fázi se začneme pokoušet oddálit nevyhnutelný osud tím, že začneme „vyjednávat“. Poté, co lidé zjistili, že zloba neměla žádný smysl, začali se domnívat, že by se situace mohla změnit úpěnlivými prosbami. „Každý z nás ovšem zná reakci dětí, které nejprve žádají, potom způsobně prosí, ale nakonec na naše „Ne!“ reagují vzdorem, dupáním a dokonce se zavřou ve svém pokoji a ignorují nás. Po určité době si všechno rozmyslí a uvažují o změně taktiky. Dítě se opět objeví, převezme dobrovolně práce, ke kterým ho za normálních okolností nemůžeme přimět, a pak navrhone: „Když budu celý den hodný a způsobný a každý večer budu mýt a utírat nádobí – smím potom?“ Přirozeně že na obchod přistoupíme a dítě dosáhne toho, co jsme se předtím zdráhali dát“⁹⁶ Smrtelně nemocní lidé používají stejnou metodu a čekají, že budou za dobré chování „odměněni“. Jejich hlavní přání bývá hlavně prodloužení života a často také, aby alespoň několik dní netrpěli bolestmi.

„Jedna pacientka, operní zpěvačka nemohla kvůli zhoubnému a zohavujícímu onemocnění čelisti už vystupovat a stále toužila jen ještě jednou stát na jevišti.“⁹⁷ V této fázi pacient ví, že smrt je nevyhnutelná, ale touží „alespoň ještě jednou“ například jet k moři (projet se na koni, splnit si dětský sen apod.). Začnou mít strach, že v životě

⁹⁵ Tamtéž, s. 24

⁹⁶ Tamtéž, s. 45

⁹⁷ Tamtéž, s. 45

nevyzkoušeli to, co chtěli, že jim život utekl mezi prsty, a proto se to snaží teď „rychle“ vykompenzovat.

Člověk v této fázi žádá o odklad, slibuje, že se bude vzorně chovat a sám si určí lhůtu, po které, jak slibuje, nebude již nic požadovat. Kübler-Rossová to dokládá na příkladu ženy, která měla přání, aby mohla před smrtí jít svému synovi na svatbu. Tvrдила, že poté může již „klidně zemřít“. Své názory pak ovšem žena změnila: „*Stále mám před sebou ten okamžik, když opět vstoupila do kliniky, trochu unavená a vyčerpaná, a ještě předtím, než jsem na uvítanou mohla něco říct, zvolala: Mám ještě jednoho syna!*“⁹⁸ Z toho vyplývá, že žena, jež slíbila, že se nebude po svatbě syna již ničeho „doprošovat“, svůj slib nedodržela a lhůtu, po které „nebude již nic chtít“ se snažila takto prodloužit. Toto chování je velice typické. Nemocní pacienti své sliby nedokáží dodržet a snaží se smlouvat dál a dál. Je zajímavé, že „obchod“ se většinou uzavírá s Bohem. Nemocný pacient chce často výměnou za delší lhůtu zasvětit svůj život Bohu nebo službě církvi, i když neměl předtím s církví nic společného. Takové pocity pocházejí ze skrytého pocitu viny. Je proto důležité hledat, z čeho tyto pocity provinění pramení a snažit se nemocné od těchto úzkostných pocitů osvobodit.⁹⁹

3.1.4. Čtvrté stadium – deprese

Po vyjednávání nastupuje často čtvrté stadium, které je doprovázeno depresí. Smutek a deprese bývá velmi častou reakcí umírajících lidí na jejich nevyhnutelný osud. Smrtnelný nemocný člověk zjistí, že už sám sebe nemůže obelhávat a začíná mu být jasné, že nad ním nemoc pomalu vítězí. To se projevuje například tím, že nemocný člověk musí častěji navštěvovat nemocnici, objevují se nové symptomy, nemocný se stává stále slabším, vztek ustupuje do pozadí a nemocného se zmocňuje zármutek a pocity ztráty.¹⁰⁰

„*Pacientka s rakovinou prsu se rmoutí nad změněným zevnějškem, pacientka s rakovinou dělohy vidí, že přestává být ženou.*“¹⁰¹ Obzvláště pro ženu musí být velice těžké, když jí nemoc nějakým způsobem naruší zevnějšek, protože ženy jsou odjakživa, co se vzhledu týče, „citlivé“. Často je vyvede z rovnováhy, když je „vada na kráse“ sotva patrná, natož pak, když je mnohem zřetelnější, například v důsledku nějaké vážné nemoci.

⁹⁸ Tamtéž, s. 46

⁹⁹ Tamtéž, s. 46-47

¹⁰⁰ Tamtéž, s. 46-47

¹⁰¹ Tamtéž, s. 49

K depresi často přispívají i další ztráty, jako je například finanční újma kvůli úhradám za léčení, pozbytí pracovního místa, nemožnost živit rodinu či neschopnost zajišťovat domácnost a chod rodinného života. K této depresi se často přidávají i pocity viny: „*Je-li matka nemocná a je třeba děti jinak zaopatřit, pak jí to přináší žal a pocity viny.*“¹⁰² Když byla žena před onemocněním zvyklá chodit do práce, starat se o rodinu, tak najednou tyto činnosti vykonávat nemůže. Začne se cítit bezmocná a mít pocity viny, protože ví, že rodina ji potřebuje, ale naneštěstí jim pomoci nemůže, i když by chtěla. Teď je na rodině, aby se postarala ona o ni, ale z toho má žena často ještě větší pocity viny, protože si myslí, že je jim „na obtíž“.

Kromě deprese a výše zmíněných pocitů se pacient musí ještě vyrovnávat s velkou bolestí a s myšlenkou na svůj definitivní odchod ze světa. Kübler-Rossová rozlišuje dva druhy deprese: „*Mohlo by se říci, že první druh deprese je reaktivní, druhý pak přípravný*“¹⁰³ Pro první typ deprese jsou typické pocity studu a viny a také zoufalství. Druhý typ deprese nevzniká v důsledku utrpené ztráty, ale z hrozcí. Nemocný je v postavení, ve kterém ztrácí vše, co miloval. V této fázi deprese jsou nemocní převážně velice tiší a snaží se se svou bolestí vypořádat beze slov. Nemocný často také odmítá jakékoli formy „rozveselování“ a komunikaci s jinými lidmi. Není výjimkou, že lidé, kteří jsou v depresi, nemusí být schopni přijímat útěchu. Jejich blízcí se musí v této situaci smířit s faktem, že nemocní jejich útěchu nemusí přijmout.¹⁰⁴

3.1.5. Páté stadium – přijetí

Pokud má umírající dostatek času a neumírá nečekaně, a jestliže se mu dostane pomoci k tomu, abych překonal první fázi, pak se dostane do pátého stadia, ve kterém svůj osud neakceptuje ztrápeně nebo rozezleně. Nemocný již necítí závist vůči těm, kteří jsou zdraví a nemají smrt na dosah ruky. Je unavený, většinou velice slabý a potřebuje často a v krátkých intervalech podřimovat nebo spát. V této fázi nemocný nad svým stavem rezignuje, protože sám cítí, že „nemá sílu dál bojovat“. Stadium přijetí se nesmí brát jako šťastný stav. „*Zdá se, že bolest odešla, že boj už neexistuje a že nyní nastává čas posledního klidu před dlouhou cestou, jak to vyjádřil jeden pacient.*“¹⁰⁵ Toto období je

¹⁰² *Tamtéž, s. 49*

¹⁰³ *Tamtéž, s. 49*

¹⁰⁴ *Tamtéž, s. 49*

¹⁰⁵ *Tamtéž, s. 67*

ale osvobozeno od zlých pocitů. Umírajícímu se zdá, že bolest ustoupila, že už není žádný boj, který by musel svádět.¹⁰⁶

Toto období může být těžké pro rodinu umírajícího. Obvykle potřebují nyní více podpory a pochopení než samotný pacient. „*Návštěvníci už někdy nejsou vítáni a nemocného nacházejí v méně hovorné náladě. Televizor mlčí. Naše komunikace se omezuje spíše na gesta než slova, často je to jen pohyb ruky, který naznačuje, aby návštěva ještě zůstala.*“¹⁰⁷ Pacient chce být v tomto období obvykle ponechán v poklidu a nechce být rušen zprávami okolního světa. Lidé, kteří jej přijdou navštívit, již nemusí být vítáni.

Zdá se, že umírající se již smířil s tím, že jeho onemocnění má jen jediný možný závěr, a tím je smrt. „*Uklidněn poznává, že nebyl ponechán sám sobě, a i když už víc nemůže mluvit, jeho pohled, jeho zpětné klesnutí do podušek říká často víc než všechna hlasitá slova.*“¹⁰⁸ Nemocný s námi často již nechce komunikovat, preferuje spíše to, abychom u něj například seděli a mlčky jej drželi za ruku. Naše přítomnost nemocnému říká, že u něj zůstaneme až do konce. Umírající je jakoby zklidněný, ví, že nemusí mluvit, protože vše již bylo řečeno, všechny záležitosti jsou také zařízeny a on může nyní „v klidu zemřít“.

Fáze přijetí dosáhne většina pacientů, ostatní jsou spíše výjimka. „*Je jen menšina pacientů, kteří bojují až do konce a nedosáhnou fáze souhlasu. Ovšem jednoho dne přece řeknou: Jednoduše už nemohu dál. V tom okamžiku je boj dobojován.*“¹⁰⁹ Z toho vyplývá, že i pacienti, kteří se snaží do úplného konce zvítězit v boji se smrtí, nakonec uznají, že nad nimi smrt zvítězí a tuto skutečnost přijmou.

Ze své zkušenosti si myslím, že člověk nemusí procházet všemi fázemi, ale může nějakou vynechat. Například přejde stadium vyjednávání a ocitne se rovnou ve fázi deprese. Také se domnívám, že fáze smutku se nemusí týkat „jen“ umírání, ale může jimi procházet i člověk, který se rozejde s partnerem, manželem anebo když je z nějakého důvodu ukončeno dlouholeté přátelství. I v tomto případě se nemusí fázemi procházet postupně za sebou anebo může být nějaká fáze vynechána.

¹⁰⁶ *Tamtéž, s. 67*

¹⁰⁷ *Tamtéž, s. 68*

¹⁰⁸ *Tamtéž, s. 68*

¹⁰⁹ *Tamtéž, s. 68*

3.2. Smrt z pohledu hlubinné psychologie

3.2.1. Carl Gustav Jung

Pro Junga byla smrt součástí člověka stejným způsobem jako je jím život. Jung považoval smrt za naprostý konec. Přirovnal ji k tečce, jež je nejen za větou, ale občas i před koncem věty a po níž následuje pouze vzpomínka. Jung porovnával dvě odlišné situace na to, jakým způsobem vidíme smysl v životě. Tvrdil, že vidíme smysl života jinak, když vidíme mladého člověka, který má nějaké ambice do budoucna a jinak vnímáme starého, nemocného člověka, jenž již žádnou budoucnost nemá. Z toho vyplývá, že mládí má vyhlídky do budoucna, cíl a nějaký smysl. Pokud někdo chce skončit v této fázi, tak nám to připadá nerozumné. Když má mladý člověk obavy ze života, ze světa nebo z budoucnosti, tak ho ostatní mohou považovat za nerozvážného a bázlivého. Pokud se ale starý člověk obává myšlenky, že smrt je již blízko, tak se většinou snažíme odvrátit zrak a změnit téma hovoru. Můžeme sice říct například, že každý jednou zemře, ale v okamžiku, kdy poznáme, že náš čas spěje ke konci, tak na člověka padne tíseň a životní moudra těžko pomohou.¹¹⁰

Podobně jako existuje mnoho mladých lidí, jež mají strach ze života, po kterém zároveň prahnou, tak najdeme asi ještě více starých lidí, jež mají stejný strach ze smrti. Jung tvrdí: „*Ano, učinil jsem zkušenost, že právě mladí lidé, kteří se bojí života, trpí později právě tak silně strachem ze smrti.*“¹¹¹ Je poněkud nesmyslné se v mládí bát života a ve stáří zase smrti. Takový život je pak plný strachu. Člověk, který se takto chová, svůj život prožije v obavách, neužívá si žádných radostí, má pouze ze všeho strach, a když svůj život takto prožije, tak ve stáří zjistí, že si vlastně život neužil a začne se najednou bát smrti, což je velmi absurdní.

Co se týče mladého člověka, tak jeho strach bereme jako nevypělý vzdor vůči něčemu, co je obvyklé, tedy vůči normálním požadavkům života. Lidé vědí, že smrt je naprostý konec, ale nenapadne je smrt chápat jako cíl a naplnění, jak se to dělá u účelů a záměrů mladého života, který směřuje vzhůru.¹¹²

¹¹⁰ JUNG, Carl Gustav. *Duše moderního člověka*. Vyd. 2. Brno: Atlantis, 2001. ISBN 80-7108-213-9, s. 107

¹¹¹ *Tamtéž*, s. 108

¹¹² *Tamtéž*, s. 107-108

Jung tvrdil, že život je energetický proces jako každý jiný a usiluje o to, aby dospěl k cíli. Podle Junga je každý konec procesu jeho cílem. Tento proces srovnává s běžcem, jehož cílem je, za pomoci maximálního výkonu, dorazit do cíle. Když mládí dychtí po světě a po životě a když se touha snaží naplnit nadějí, tak je očividné, že život spěje k cíli. Toto směřování se může změnit v nelibost, úzkost či strach z toho, že zůstanou někde v minulosti, a také se může objevit obava z rizik, bez nichž je nemožné dojít k vymezeným cílům. I když se dosáhne zralosti a vrcholu biologického života, tak se tím nemíní to, že by spění života k cíli ustávalo.¹¹³

„S touž intenzitou a nezadržitelností, s nimiž probíhal před středem života vzhůru, jde nyní dolů, neboť cíl teď neleží na vrcholu, nýbrž v údolí, kde vzestup začal.“¹¹⁴ Stejně usilovně, jako spění k životu probíhalo před středem života, jde nyní směrem dolů, a to z toho důvodu, že cíl už není na vrcholu, ale dole, kde stoupání začalo.¹¹⁵

Život je možné si představit jako křivku, jež se vyrušila ze svého klidového stavu, vztyčila se a následně se navrátila do klidového stadia: *„Křivka života je jako parabola střely. Vyrušena ze svého klidového stavu stoupá střela vzhůru a vrací se opět do stavu klidu.“¹¹⁶ Život začíná narozením, křivka jde vzhůru, ocitá se na vrcholu, kde je život v plné síle, ale pak jde křivka zase dolů, kde na samém konci život končí smrtí.*

Psychologická křivka života se ale neshoduje s tímto přírodním principem a tato nesouměrnost může začít již velmi brzy během vzestupu. Zatímco biologická křivka jde vzhůru, psychologická křivka stagnuje. Člověk se drží dětství, pokouší se zastavit čas. Jakmile se ocitne na vrcholu, tak dojde do fáze psychologického klidu, navzdory tomu by si ale měl povšimnout, že znovu padá dolů. Poté se již pořád dívá nazpět a pokouší se zachytit pohledem již jednou nabyté výše.¹¹⁷

Strach byl dříve životu na obtíž, nyní je strach na obtíž smrti. *„Stejně tak jako pro něho byl dřív strach překážkou života, je teď bázeň překážkou smrti.“¹¹⁸ Kvůli až absurdnímu strachu ze smrti se lidé bojí si přiznat, že stárnou a nepřipouští si, že smrt si pro ně pomalu, ale jistě jde. Ví, že smrt je přirozená, ale mají z ní takový strach, že se jí brání. Předtím*

¹¹³ *Tamtéž, s. 108*

¹¹⁴ *Tamtéž, s. 108*

¹¹⁵ *Tamtéž, s. 108*

¹¹⁶ *Tamtéž, s. 108*

¹¹⁷ *Tamtéž, s. 108*

¹¹⁸ *Tamtéž, s. 109*

se báli žít a nyní se bojí zemřít. Život a smrt je přirozený koloběh života, ale strach je velká překážka životu i smrti, který brání přijmout smrt důstojně.

Člověk si připouští, že během cesty na vrchol se zpozdil kvůli strachu ze života, ale v důsledku tohoto zpoždění má o to větší touhu setrvat na vrcholu, kterého dosáhl. Jung tvrdí, že živnou půdou duše je přirozený život. Kdo se tímto životem nenechá vést, tak zůstane stále „ustrnutý“. Z toho důvodu jsou mnozí lidé ve zralém věku „zkostrnatělí“, žijí minulostí a v nitru cítí ohromnou hrůzu ze smrti: *„Vyhýbají se procesu života přinejmenším psychologicky, a zůstávají proto stát jako solné sloupy vzpomínek, které si sice ještě vzpomínají na dobu svého mládí, ale nemohou najít živnoucí poměr k přítomnosti.“*¹¹⁹ Lidé odmítají to, že smrt patří k životu stejně jako narození a když si uvědomí, že jejich fyzická stránka dosáhla svého maxima, tak psychická stránka člověka se chce udržet co nejdéle na vrcholu, protože po něm následuje už jen strmý pád, který je zakončený tím, čeho se všichni nejvíc bojí, smrtí.

Jung tvrdí, že naživu paradoxně zůstává takový člověk, který se nebojí, že jednou zemře. *„Počínaje středem života zůstává živoucí jen ten, kdo chce s životem zemřít.“*¹²⁰ S tímto výrokiem naprosto souhlasím. Život si užije ten, kdo se života nebojí, protože ví, že život je konečný a byla by škoda jej promarnit strachem. Člověk, který svůj život prožil naplno a nemá čeho litovat, nemá takový důvod se bát smrti jako někdo, kdo celý svůj život prožil ve strachu. Takový člověk se pak bude logicky víc bát smrti, protože si uvědomí, že neprožil život tak, jak by měl.

Druhá etapa života nepředstavuje rozkvět, ale značí smrt, jelikož ta je cílem života. *„Nechtít žít znamená totéž co nechtít zemřít. Vznikání a zanikání je táž křivka.“*¹²¹ Pokud by člověk nepřijal svůj vrchol, tak by to bylo stejné, jako kdyby popřel svůj konec. Toto popírání má v obou situacích stejný význam, a tím je nechuť žít. Člověk ale většinou lpí na minulosti a snaží se udržovat iluzi mládí, protože být starý je jaksí „nepopulární“.

Vzpoutet se smrti ale není „zdravé“, protože tímto jednáním připravujeme druhou etapu našeho života o jeho cíl. *„Člověk zpravidla setrvává v zajetí minulosti a zůstává vězet v iluzi mladistvosti. Být starý je velmi nepopulární. Jako by se zapomínalo na to, že neschopnost stárnout je stejně nesmyslná jako neschopnost vyrůst z dětských*

¹¹⁹ *Tamtéž, s. 109*

¹²⁰ *Tamtéž, s. 109*

¹²¹ *Tamtéž, s. 109*

střevíčku. ¹²² Z tohoto důvodu je pro nás správné rozumět smrti jako cíli, k němuž máme mířit. „*Tak jako končí dráha střely v cíli, končí život ve smrti, která je tedy cílem celého života. Dokonce jeho vzestup a jeho vrchol jsou jenom stupně a prostředky sloužící účelu, jímž je dosažení cíle, totiž smrti.*“¹²³ Z toho vyplývá, že život se snaží dosáhnout cíle a samotný cíl je zároveň jeho účelem.

Člověk je polovinu života připravován na to, aby svoji existenci mohl plně rozvíjet, ale není zvykem, aby se člověk druhou polovinu života připravoval na smrt. Je to dáno tím, že když je člověk na vrcholu života, tak už leccého dosáhl, ale pokud se člověk bude připravovat například dvacet let na smrt, tak čeho se dosáhne smrtí?¹²⁴

Jung se zabýval otázkami týkajícími se příprav na smrt. Příroda se sama bez žádného popudu, připravuje na smrt: „*Stárnoucí člověk se chťe nechtě připravuje na smrt. Proto se domnívám, že příroda se již sama stará o přípravu na konec. Přitom je objektivně lhostejné, co si o tom myslí individuální vědomí.*“¹²⁵ Mysl mladého a starého člověka je odlišná, protože mladý člověk se ve svých fantaziích zabývá především obrazy týkajícími se budoucnosti. Oproti tomu, stárnoucí člověk dlí především se vzpomínkách, jelikož starší člověk se ohlíží zpátky. Co se týče myšlenek o budoucnosti, u staršího člověka lze nalézt mnoho takových, jež se týkají smrti, což zase u mladého člověka spíše nenajdeme.¹²⁶

Jung na základě svých výzkumů usuzuje, že když byla smrt v bezprostřední blízkosti, tak se ohlašovala pomocí symbolů, kterými se v běžném životě naznačovaly psychologické změny stavu, jakými byly například symboly znovuzrození, změny místa či změny cesty. Taková upozornění na blížící se smrt sledoval Jung především ve snech. Z tohoto Jung usuzuje: „*Umírání tedy začalo dávno předtím, než nastala skutečná smrt.*“¹²⁷ To, že umírání začne ještě předtím, než skutečná smrt nastane, se ukazuje také na změnách charakteru, které mohou delší dobu předcházet smrt. Nevědomí se totiž „stará“ o to, jak jedinec umírá. Je ale nutné, aby jedinec svým snům porozuměl a hlavně, aby jim porozumět chtěl. Když tak neučiní, tak bude jeho duše před smrtí stále nevědomá a nepřipustí si blížící se smrt. Lidé často ale snům porozumět nechtějí, protože se jim z nějakého důvodu „nelíbí“ a nechtějí si je připustit: „*Její sny byly velmi jasné, ale stejně*

¹²² *Tamtéž*, s. 109

¹²³ *Tamtéž*, s. 110

¹²⁴ *Tamtéž*, s. 110

¹²⁵ *Tamtéž*, s. 112

¹²⁶ *Tamtéž*, s. 112

¹²⁷ *Tamtéž*, s. 112

tak nepříjemné. Vzala si do hlavy, že je svým dětem vzornou matkou, ale ony tento názor vůbec nesdílely a sny také vyjadřovaly opačné přesvědčení...“ Dále Jung hovoří o tom, že se s pacientkou dále setkal až poté, co onemocněla a její nemoc byla nyní v terminálním stadiu. *„Hovořila znovu o svých snech a sama sobě přiznávala všechno, co mně dříve a s velkou tvrdostí zapírala, a k tomu ještě spoustu dalších věcí. Ke konci tohoto období se zklidnila jako pacient při normálním léčení a potom zemřela.“*¹²⁸ Z úryvku je vidět, že Jung dává velký důraz na to, aby lidi své sny nepopírali, snažili se je správně interpretovat a posléze přijmout. Jámile to udělají, tak jejich duše nabyde poklidu a oni budou moci „v klidu“ zemřít.

Jung tvrdí, že lidé mají těsně před smrtí potřebu „dát vše do pořádku,“ z čehož usuzoval, že naší duši není umírání individua lhostejné.¹²⁹

3.2.2. Alfred Adler

Adler se zabýval mimo jiné i tím, jaký dopad má smrt na dětskou psychiku. Pokud mají děti v raném věku zkušenost s úmrtím blízké osoby, tak tato situace patří k významnému typu vzpomínek a na psychiku má velice zřetelný vliv. Některé děti začnou být morbidní, jiné se věnují celý život otázce smrti a stále nějakým způsobem proti smrti bojují. Občas se takové děti stanou lékaři nebo farmaceuti. Tento cíl dozajista náleží do užitečné sféry života. Někdy se ale tento prototyp může vyvíjet egoisticky. Adler uvádí konkrétní příklad: *„Chlapec, kterého hluboce zasáhla smrt starší sestry, měl říci, čím by chtěl v životě být. Dalo by se očekávat, že se bude chtít stát například lékařem. On namísto toho odpověděl: Hrobníkem. Když se ho ptali, proč si vybral právě toto zaměstnání, řekl: Protože chci být tím, kdo pohřbívá ostatní, a ne tím, koho pohřbívají.“* Takový cíl není konstruktivní, jelikož se tento chlapec zajímá jen sám o sebe.¹³⁰

Je vidět, jak smrt dokáže už od dětství razantně ovlivňovat psychiku, a to pozitivně nebo negativně. Negativní je například výše zmíněná morbidita nebo příklad chlapce, který chce pohřbívát ostatní. Pozitivní je například ono přání stát se lékařem. Když se někdo setká se smrtí v dětském věku, tak ho to jistě ovlivní víc, než kdyby se s tím stejným typem úmrtí setkal až v dospělosti, protože v dětském období se psychika utváří, není ještě tolik „odolná“ vůči vnějšímu světu a nemá tolik zkušeností jako psychika dospělého

¹²⁸ *Tamtéž, s. 113*

¹²⁹ *Tamtéž, s. 113*

¹³⁰ ADLER, Alfred. *Porozumění životu: úvod do individuální psychologie*. Praha: Aurora, 1999. ISBN 80-85974-76-2, s. 62

jedince a nemusí se tudíž se smrtí tak dobře vyrovnat, a proto dětskou psychiku smrt do budoucna pravděpodobně poznamená víc, než psychiku dospělého.

3.2.3. Sigmund Freud

Sigmund Freud téma smrti rozvíjel ve své teorii pudů, kde rozlišoval dva druhy pudů. První z pudů se nazývá *pud sexuální*, neboli *eros*, který v sobě zahrnuje ničím nezbrzděný sexuální pud ve vlastním slova smyslu a říká se mu také pud sebezáchovný. Druhým pudem je *pud smrti*, známý také jako *thanatos*, který převádí žijící organismy v neživý stav, zatímco pud sexuální se snaží tento život uchovat. Oběma těmto pudům odpovídá specifický fyziologický proces, kterým je výstavba a rozpad, a také to, že v každé živé substanci působí sice oba pudy, ale v nestejném poměru, hlavní je zastupování erotu.¹³¹

*„Tímto orgánem by bylo svalstvo a pud smrti by se nyní projevoval – pravděpodobně přece ale pouze z části – jako destruktivní pud zaměřený proti vnějšímu světu a ostatním živým bytostem.“*¹³² Pud smrti se nachází v každém živém tvoru, může ovšem mířit i na jiné předměty a stává se destruktivním vůči nim.¹³³

Sigmund Freud ve svých prvních spisech považoval otázku smrti z hlediska psychologie za nedůležitou. Id působí v oblasti, jež se nachází mimo čas a prostor, a proto smrt nezná a ani si ji nepřipouští. V této souvislosti záležitosti, které souvisí se smrtí, například strach ze smrti, zakrývají vlastně nějaké jiné problémy, jakými může například být přání smrti, které je určené někomu jinému, strach z kastrace nebo strach ze ztráty sebekontroly.¹³⁴

¹³¹ FREUD, Sigmund. *Mimo princip slasti a jiné práce z let 1920-1924*. Přeložil Miloš KOPAL, přeložil Jiří PECHAR. Praha: Psychoanalytické nakladatelství J. Kocourek, 1999. ISBN 80-86123-09-X, s. 211-212

¹³² *Tamtéž*, s. 212

¹³³ *Tamtéž*, s. 212

¹³⁴ GROF, Stanislav. *Psychologie budoucnosti: poznatky a poučení z moderního výzkumu vědomí*. V českém jazyce vyd. 2. Přeložil Jaroslav GORČÁK. Praha: Argo, 2007. ISBN 978-80-7203-937-1

4. Porovnání pohledů na smrt

Filozofie a psychologie jsou dva různé vědní obory, které mají v otázkách smrti mnoho společného, ale i odlišného.

4.1. Společné rysy psychologie a existenciální filozofie v otázkách smrti

Jedním ze společných rysů je to, že jak v psychologii, tak ve filozofii hraje velkou roli otázka absurdity. Ta je významně zastoupena v obou těchto oborech.

V psychologii, ve fázích smutku se nachází mnoho absurdních situací. Lidé se absurdně upínají k životu, aby mohli „žít ještě chvíli“, i když ví, že smrt brzy přijde a nic s tím nenadělají. Snaží se smrt popírat, co to jde, byť je jasné, že to nemá na příchod smrti žádný vliv. Strach ze smrti je nutí takto popírat. Lidé se smrtí různě vyjednávají, smlouvají a slibují všechno možné proto, aby mohli její příchod alespoň o chvíli oddálit.

Absurdní je, když umírající chce někomu pomoci, ale kvůli blížící se smrti nemůže.

Absurdní jsou také obavy mladého člověka ze života, který si kvůli těmto obavám neužije života a následně má pak strach ze smrti, protože mu dojde, že se celý život choval absurdně, ale teď už není čas něco měnit, protože smrt je blízko.

Je absurdní, když někdo odmítne smrt jako přirozenou součást života a začne ji oddalovat tím, že bude lpět na minulosti a pokouší se jakoby „zastavit čas“.

Celá absurdita je vlastně doprovázena strachem ze smrti, který je smrti na obtíž a to je absurdní, protože celý strach ze smrti a její popírání je absurdní, jelikož smrt je přirozená. Absurdní je, že nejvíc naživu je ten, kdo se nebojí zemřít, protože život řádně prožívá, nemá strach ze smrti a nepopírá ji.

Opět se ale tímto dostáváme k problému životního údělu. Domnívám se, že nelze nemít strach ze smrti, pokud mám nějaký životní úděl. Mohu sice život řádně prožívat, ale musím též naplnit i svůj životní úděl, který mi znemožňuje to, abych mohla překonat strach ze smrti a bezstarostně ji očekávat či se na ni připravovat. Nemohu tak smrt nijak přemoci.

Absurdita v otázkách smrti měla své místo také ve filozofii. Absurdní jsou všelijaké přípravy na smrt, protože i když se snažíme sebevíc, tak na smrt se nemůžeme připravit.

Ta nás může zastihnout opravdu kdykoliv, proto jsou všechny přípravy absurdní. V přípravách na smrt vidím paralelu s první fází smutku, s popíráním. Když se člověk na smrt připravuje, tak se tím vlastně snaží smrt ještě o trochu oddálit, vyhnout se nevyhnutelnému a tím smrt popírat. Kdyby byl člověk smířený se smrtí, tak se nepotřebuje na ni nijak připravovat, je mu jedno, kdy zemře. Ale když smrt doprovází všelijaké možné přípravy na smrt, například různé obřady a rituály, tak to značí strach ze smrti, který se snaží popírat a následně oddálit.

Přípravy na smrt mohou ale také souviset s životním údělem člověka. Pokud má umírající nějaké závazky, tak si myslím, že má možnost se se smrtí smířit teprve poté, co jeho závazky někdo jiný převezme. A také, když má umírající nějaký životní úděl, tak na popírání je kladen větší důraz než u člověka, který životní úděl nemá. Člověk, který musí naplnit svůj úděl, bude o to déle popírat, protože chce dostát svým závazkům a blízcí smrt si nechce připustit, protože když zemře, tak je možné, že svůj úděl nestihne naplnit a ohrozí tak například ty, kteří jsou na něm závislí.

Absurdní situace prostupují celé Camusovo dílo, *Cizinec*. Absurdní je to, že hlavní hrdina zdánlivě neprochází žádnými fázemi smutku. Nepopírá smrt své matky, nezlobí se na „celý svět“ kvůli tomu, nesnaží se vyjednávat například s Bohem, aby mu matku vrátil, netrpí kvůli ztrátě matky depesemi a není zde ani žádný náznak toho, že by se hlavní hrdina se smrtí matky již smířil. Je zarážející, jak smrt vypadá jinak a nepřírozně, když jde jaksí „mimo“ fáze smutku. Kdyby hlavní hrdina postupoval fázemi „tak jak se má“, tak by byl „pouze“ někdo, komu zemřela matka a kdo nad její smrtí truchlí. Ale naprostou absencí fází smutku se situace ohledně smrti Mersaultovy matky stává takto nepochopená, absurdní a končí tragicky.

Hlavní hrdina ale fázemi opravdu neprocházel jen zdánlivě. V *Cizinci* vidím paralelu s první fází, tedy s popíráním. Zdá se, že hlavní hrdina po své matce po celou dobu vůbec netruchlí, ba dokonce se zdá, že je mu smrt matky lhostejná. Může ale být docela možné, že hlavní hrdina ustrnul v první fází smutku. Smrt matky ho zdrtila takovým způsobem, že se snaží její smrt popírat tím, že si zdánlivě všímá věcí, které jsou nepodstatné (horko v autobuse, oběd v restauraci, smrt Emmanuelova strýce).

Hlavní hrdina „přeskočil“ fázi vzteku a vyjednávání a zdá se, že je mu „vše jedno“, ale je možné, že se místo netečnosti nachází ve stadiu deprese, kdy nechce s nikým moc mluvit a okolní svět ho nezajímá. Bohužel to většina lidí pochopila tak, že je hlavní hrdina

lhostejný a bezcitný zločinec, kterému na vlastní matce nezáleželo. Kvůli tomu je pak Mersault odsouzen k smrti, což je absurdní.

U hlavního hrdiny je vidět i jakási fáze smíření, kdy akceptuje svoji smrt, ale připadá mi, jako kdyby byl stále ještě ve fázi deprese. Je mu jedno, jestli zemře, protože prohlašuje, že po jeho smrti bude žít spousta dalších a bylo by tedy absurdní se bát smrti. O typickou fázi smíření tedy úplně nejde, protože Mersault se potýká s depresí a je mu tudíž jedno, jestli bude žít nebo ne.

Filozofie je s psychologií velmi provázána myšlenkami týkající se absurdity a nalezneme zde také paralely s fázemi umírání.

V obou oborech je také popisováno, že je zbytečné se bát smrti, protože smrt je přirozenou součástí života, a tudíž je zbytečné se jí bát. Smrt je pro oba obory tím, co dává životu smysl a je jeho součástí. Společná je skutečnost, že pro celý náš život směřuje ke smrti a zároveň náš život zastřešuje. Takto smrt vnímal Sartre, Jung a shodné rysy můžeme najít i ve fázích smutku, kde poslední fáze smrt opravdu zastřešuje.

4.2. Odlišné rysy psychologie a existenciální filozofie v otázkách smrti

I když se psychologie s filozofií v otázkách smrti často shoduje, tak se v mnohém také odlišuje.

Psychologie na rozdíl filozofie nerozebírá smrt tak „do hloubky“. V psychologii se rozebírá, jak smrt ovlivňuje lidskou psychiku, jaký má smrt dopad na psychiku a také je velký důraz kladen na emoce, které umírání a smrt doprovází. Velmi je rozebíráno vědomí i nevědomí člověka a opomenuta není ani proměna lidského chování či lidských vztahů během umírání. Oproti tomu, filozofie se snaží jít ještě dál než je lidská psychika a snaží se pochopit, co je vlastně smrt jako taková.

Ve filozofii se Sartre tázal, jestli tu smrt byla ještě před naší zkušeností. Snažil se tedy porozumět smrti z jiného hlediska, než z hlediska vědomí a mysli.

Odlišným ale zároveň i společným rysem těchto oborů jsou přípravy na smrt. V psychologii jsou přípravy na smrt poněkud materiální povahy, umírající může například sepsat závěť, zařídit si pohřeb, loučit se s blízkými, zkrátka připravovat

sám sebe na to, že jeho smrt brzy nastane. Ve filozofii je příprava na smrt subjektivní záležitostí každého jedince.

Rozdíl vidím i v očekávání na smrt. V psychologii si člověk „musí“ projít pěti fázemi smutku, aby mohl být se smrtí smířený, a tudíž ji mohl začít beze strachu očekávat. Ve filozofii je to jiné. Tam si musím uvědomit, že smrt je pouze má, je to moje součást, nikdo mi ji nemůže vzít a když toto všechno splním, tak mohu smrt beze strachu očekávat. Bylo by přeci absurdní se bát něčeho, co je od přírody moje a tvoří to součást mě samé.

Ve filozofování Sartre naráží problém, který značí, že smrt je to jediné, v čem mě nikdo nemůže zastoupit. Psychologie se smrtí takto nezabývá, bere nejspíš jako samozřejmost, že ve smrti nás nemůže nikdo zastoupit, ale neptá se proč, nepovažuje tuto otázku za důležitou.

Přijde mi, že filozofie smrt bere jako součást člověka samotného. Smrt je něco, co k člověku patří a je jen jeho. Nepovažuje smrt za něco negativního ani pozitivního, ale jako přirozenou součást člověka a života. V psychologii, zdá se, jako by smrt stála opodál, mimo člověka. Smrt je součástí člověka, ale je to nějaká vyšší síla, která má moc odejmout nám život. Zdá se, že psychologie na rozdíl od filozofie myslí smrt negativně, protože je to něco, co je „na obtíž“ zdravé mysli člověka. Smíření se se smrtí předchází dlouhá cesta, člověk musí nejprve projít fázemi smutku, aby se mohl se smrtí smířit a přijmout ji.

V psychologii je smrt spíše rozebírána a studována jako kdyby byla nějaký pojem, který je třeba rozumově vysvětlit. Například výše zmiňované fáze smutku smrt rozebírají podrobně, po jednotlivých fázích, otázka ale je, jestli je vůbec vhodné smrt takto rozebírat. Jestli by nebylo lepší smrt pojmout jako filozofie a zamyslet se nad smrtí samotnou, tedy například, jestli je smrt vůbec má smrt, zda-li mě může někdo ve smrti zastoupit, jestli smrt životu smysl bere nebo dává atd.

Při takovémto zamyšlení, kdy se nesnažíme smrt rozebírat tak jako psychologie, začneme o smrti přemýšlet trochu jinak. A to myslet smrt samotnou. Ale je otázka, jestli myslet smrt samotnou vůbec jde. Myslím, že to jde právě tehdy, když smrt považuji za svojí čistě subjektivní záležitost a uvědomím si, že smrt je mojí součástí a nemůže mě v ní nikdo nahradit. Těmito myšlenkami si myslím, že se přibližujeme k tomu, že myslíme smrt samou. Psychologie to takto nemá, ta smrt myslí pouze jen jako něco, s čím se v životě setkáváme, s čím musíme bojovat a co musíme překonat.

Psychologie na rozdíl od filozofie zohledňuje vliv snů na pojetí smrti. Jung tvrdil, že sny vycházejí z našeho nevědomí, které se „stará“ o naše umírání. Aby se lidé mohli smířit s blížící se smrtí, tak musí své sny pravdivě interpretovat, nepopírat je, protože jedině tak nebude jejich psychika před smrtí nevědomá.

5. Smrt z pohledu religionistiky

Smrt je něco, co ve velké míře religionistiku ovlivňuje, ale otázka je proč. To bych chtěla ukázat na příkladu tří velkých náboženství, kterými jsou hinduismus, křesťanství a buddhismus.

5.1. Smrt z pohledu světových náboženství

5.1.1. Dobrá smrt vysokokastovního hinduisty¹³⁵

Když se pro pochopení hinduismu na něj díváme očima vlastního náboženství, tak výsledek není uspokojivý. Pokud vycházíme z křesťanství, pak předpokládáme, že i jiná náboženství mají svého zakladatele, dějiny plné důležitých historických událostí, významný posvátný text a také výlučnou příslušnost k danému náboženství.¹³⁶

Hinduismus se ale těmto očekáváním vymyká, protože žádného zakladatele nemá. Textů má sice mnoho, ale žádný nemá podobnou funkci jako Bible, nemá zde žádné vyznání víry, není žádná hinduistická církev. Ba dokonce obřady se často konají v chrámech jiných indických náboženství.¹³⁷

Asi nejzřetelnějším rysem celého indického náboženství je zvláštní péče o vše, co souvisí s rituální činností. Důvodem je to, že v indickém myšlení panuje představa, že celý vesmír vznikl za pomoci rituálu a rituálem se udržuje ve svém běhu. Z tohoto důvodu indická náboženství dávají velký důraz na svou rituální stránku, protože jedině obřady, které jsou dobře provedené, zajistí správné fungování kosmu, ale také prospěch jednotlivce.¹³⁸

Jak již bylo řečeno, v indickém náboženském prostoru se dává velký důraz na rituál a s tím je spjato i enormní množství textů týkajících se rituálů.¹³⁹

¹³⁵ Vysokokastovní hinduista je příslušník vyšší vrstvy hinduistické společnosti, hlavně bráhmanských, kšatrijských a obchodnických kast. ONDRAČKA, Lubomír. *Smrt a umírání v náboženských tradicích současnosti*. V Praze: Cesta domů, 2010. ISBN 978-80-904516-3-6, s. 12

¹³⁶ ONDRAČKA, Lubomír. *Smrt a umírání v náboženských tradicích současnosti*. V Praze: Cesta domů, 2010. ISBN 978-80-904516-3-6, s. 9

¹³⁷ *Tamtéž*, s. 9

¹³⁸ *Tamtéž*, s. 9

¹³⁹ *Tamtéž*, s. 13

První zmínky o pohřebních obřadech nacházíme v nejstarších vrstvách védské literatury. Například *Garudapurána*, ve které se nachází velké množství textů pojednávajících o pohřebních obřadech bráhmanského hinduismu.¹⁴⁰

Nyní bych se chtěla věnovat pojmu *dobrá smrt*, přičemž aby se mohla smrt považovat za dobrou, tak se musí splnit několik podmínek, které se týkají času, místa a způsobu odchodu z tohoto světa.¹⁴¹

5.1.1.1. Čas

V hinduismu je zásadní myšlenka, že každému člověku je při narození vyměřena maximální možná délka života. Aby se mohlo jednat o dobrou smrt, tak se musí tento vyměřený čas naplnit. Podle některých představ, není možné vyměřenou délku života překročit, podle jiných to ale za pomoci různých prostředků jde. Tyto představy souvisí s přesvědčením, že po narození není vyměřena maximální délka života, ale určitý počet dechů a je tedy na člověku, jak bude s tímto přidělem zacházet. Indové by například neměli mnoho spát, neboť během spánku přichází o nadměrné množství dechu. Další způsob, jak kontrolovat dech je při józe.¹⁴²

Existují také okamžiky, dny a období, které jsou pro smrt příhodnější než jiné. Dobré je zemřít v průběhu dne mezi půl čtvrtou a půl šestou odpoledne. Nejhorší je, když člověk zemře mezi jedenáctou večer a třetí ráno. Dobré je zemřít v pondělí a jedenáctý den v každé polovině lunárního měsíce. V každém měsíci je příhodnější čas mezi novoluním a úplňkem. Nejhorší čas na úmrtí je posledních pět až sedm dnů před novoluním, protože když člověk zemře v tomto období a neprovedou se patřičné nápravné rituály, tak během následujících dvou až pěti let si smrt přijde pro zbývající členy rodiny.¹⁴³

Pomocí různých rituálů je však možné hýbat s časem, a na tato pravidla „vyzrát“. Například, pokud by měl člověk zemřít v noci, tak je možné kdykoliv během ní provést klasický ranní rituál a s předstihem tak zahájit den.¹⁴⁴

¹⁴⁰ Bráhmanský hinduismus je soustředěn kolem chrámů, jeho rituály jsou totožné po celé Indii a jeho nositeli jsou příslušníci vyšších vrstev. ONDRAČKA, Lubomír. *Smrt a umírání v náboženských tradicích současnosti*. V Praze: Cesta domů, 2010. ISBN 978-80-904516-3-6, s. 14-15

¹⁴¹ ONDRAČKA, Lubomír. *Smrt a umírání v náboženských tradicích současnosti*. V Praze: Cesta domů, 2010. ISBN 978-80-904516-3-6, s. 16-17

¹⁴² *Tamtéž*, s. 18-19

¹⁴³ *Tamtéž*, s. 18-20

¹⁴⁴ *Tamtéž*, s. 20

5.1.1.2. Místo

Asi každý hinduista touží zemřít na jediném místě: v poutním místě Váránasí na břehu Gangy. Je to místo, které člověka očišťuje a osvobozuje od všelijakých provinění, takže když člověk zemře zde, tak dosáhne okamžitého osvobození. Zemřít zde je považováno za tu nejlepší možnou smrt.¹⁴⁵

Pokud zde člověk přímo nezemře, tak je možné jeho tělo zde spálit, což bude mít podobně pozitivní účinek, jako kdyby tu člověk doopravdy zemřel, protože duše opouští tělo až v jednom jistém okamžiku kremace. Pokud ani toto není možné, tak je ještě možnost dobrý osud zemřelého zajistit pomocí rituálu, během kterého se popel zemřelého vysype do Gangy.¹⁴⁶

Řeka Ganga se po Váránasí řadí jako druhé nejvhodnější místo ke smrti. Důvodem je mytologická pověst, podle níž tato původně nebeská řeka sestoupila na zem právě proto, aby se její vody dotkly na popel spálených synů jednoho krále a ti se díky tomu dostali do nebe. Z toho vyplývá, že Ganga má moc osvobodit člověka od veškerých provinění, ale také umí zajistit finální osvobození v případě, že člověk zemře na jejím břehu, nebo když budou alespoň jeho ostatky s touto řekou spojeny.¹⁴⁷

Dobré smrti lze ale také dosáhnout na různých poutních místech v Indii, například tzv. „čtvero příbytků“, což je čtveřice poutních míst v Himalájích.¹⁴⁸

5.1.1.3. Způsob

Dobrou smrtí se míní odchod ze světa, který je přirozený a vědomý a na který se člověk delší dobu připravuje. Vyloučená je tedy násilná smrt, ale i podlehnutí nějaké nemoci či smrti při porodu.¹⁴⁹

Dobrá smrt by měla být dobrovolná. Člověk s dostatečným předstihem rozpozná, že jeho vyměřený čas se blíží ke konci a začne se proto pomalu připravovat na smrt. Během několika měsíců začne opouštět svoji stávající existenci, začne omezovat příjem potravy,

¹⁴⁵ *Tamtéž*, s. 21-22

¹⁴⁶ *Tamtéž*, s. 22

¹⁴⁷ *Tamtéž*, s. 22-23

¹⁴⁸ *Tamtéž*, s. 23

¹⁴⁹ *Tamtéž*, s. 23-24

až ho úplně zastaví, přičemž závěrečný půst může trvat i několik týdnů a v průběhu posledních dnů přestane člověk také pít.¹⁵⁰

Blížící se konec by měl člověk trávit obklopen náboženskými texty, protože o dalším osudu zemřelého rozhoduje jeho poslední okamžik, přesněji obsah jeho mysli a poslední pronesené slovo.¹⁵¹

Dobrá smrt je taková, jež proběhne v rodinném kruhu, což nebývá těžké naplnit, protože v Indii dosud žije mnoho obyvatel v početných rodinách. Smrt v nemocnici je považována za nepatřičné. Pokud se umírající rozhodne zemřít na nějakém posvátném místě, tak ho několik členů rodiny doprovází.¹⁵²

5.1.1.4. Pohřební rituály

Jak již bylo řečeno, dobrá smrt nepřichází nečekaně, ale předpokládá se, že umírající si sám zvolí, kdy zemře a jeho odchod je tudíž vědomý a dobrovolný. Příbuzní tedy mohou vše nachystat tak, aby poslední vydechnutí proběhlo jaksepatří.¹⁵³

Člověk by neměl zemřít v uzavřeném pokoji, ale pod čirou oblohou a také by neměl zemřít na posteli, pohovce či lehátku, ale na zemi. To je dáno starou kosmografickou představou, podle níž se vesmír rozděluje na zemi, ovzduší a nebe. Člověk má zemřít v kontaktu se zemí, protože je její součástí a náleží jí. Pokud by zemřel v meziprostoru mezi nebem a zemí, pak by se ho zmocnili démoni a člověk by se tak mohl stát jedním z nich, což by mohlo mít neblahé důsledky pro příbuzné.¹⁵⁴

Prostor pro poslední vydechnutí musí být vykropen ganžskou vodou a vystlán některou z posvátných krav. Nohy musí směřovat k jihu, protože tímto směrem se podle indických představ nachází říše předků se svým vládcem, bohem smrti Jamou. Umírající má u hlavy lampičku, která hoří do té doby, než duše zemřelého opustí dům. Zabraňuje se tak přístupu duchů do těla zemřelého.¹⁵⁵

¹⁵⁰ *Tamtéž*, s. 24

¹⁵¹ *Tamtéž*, s. 25

¹⁵² *Tamtéž*, s. 25-26

¹⁵³ *Tamtéž*, s. 27

¹⁵⁴ *Tamtéž*, s. 27

¹⁵⁵ *Tamtéž*, s. 27-28

Po úmrtí se začne organizovat pohřeb, který by měl proběhnout co nejdříve od úmrtí. Tělo zemřelého je omyto, zahaleno do rubáše a potřeno či ozdobeno podle rodinného zvyku, statutu zemřelého a jeho náboženství.¹⁵⁶

Zemřelý je poté přenesen na žároviště, které se nachází blízko řeky, do které je tělo zemřelého z části ponořeno, a příbuzní mu polévají vodou obličej. Pak jsou vykonány ještě další rituály a poté může být zemřelý spálen na hranici. Když je tělo spáleno zhruba z poloviny, tak hlavní truchlící má za úkol rozbít hlavu zemřelého, aby mohla duše konečně opustit tělo zesnulého. Po této operaci se čeká, až tělo náležitě dohoří. Po dohoření hranice následuje ještě rituál uhašení, a poté je ještě zvykem sebrat kosti zemřelého a dát je společně s popelem do nádoby.¹⁵⁷

Členové pohřebního průvodu po skončení obřadu vykonají očistnou koupel v řece.¹⁵⁸

Velkou roli hrají také zádušní obřady. Věří se, že člověk na hořící hranici opouští svoji tělesnou schránku jako duch, jehož cílem je dojít do nebe, ve kterém se nacházejí všichni předkové, a on se chce stát členem jejich společenství.¹⁵⁹

5.1.1.5. Špatná smrt vysokokastovního hinduisty

Bylo by vhodné podotknout, že kromě dobré smrti existuje ještě mnoho špatných smrtí. Aby mohlo být tělo zemřelého spáleno, tak nesmí být nijak znehodnoceno. Spalování nejsou lidé chromí, jednoocí, lidé trpící zjevnou kožní chorobou, či jsou jinak fyzicky poškození. Těla, jež se nesmí pálit, končí během malého obřadu v řece.¹⁶⁰

Zajímavý je osud lidí, jež zemřeli násilnou smrtí. Pokud je zemřelý asketa či jógin, tak je pohřben a jeho hrob se pak uctívá. Pokud zemře předčasně násilnou smrtí bráhma, tak se promění v mocného ducha, který může škodit svému okolí. Řešením je vybudovat svatyni, ducha uctívat a nakonec si jej zbožštit. Duch pak přestane být rozhněvaný ze svého předčasného odchodu a začne své okolí ochraňovat a pomáhat mu.¹⁶¹

¹⁵⁶ *Tamtéž*, s. 28-30

¹⁵⁷ *Tamtéž*, s. 35-36

¹⁵⁸ *Tamtéž*, s. 36

¹⁵⁹ *Tamtéž*, s. 36

¹⁶⁰ *Tamtéž*, s. 46

¹⁶¹ *Tamtéž*, s. 47

5.1.2. Poslední věci v křesťanské tradici

5.1.2.1. Vývoj eschatologických představ v křesťanství

Křesťanství je ze všech velkých náboženství nejrozšířenější a má nejvíce stoupců. Vyvinulo se z judaismu a jeho jádrem je život Ježíše Nazaretského, jenž se narodil v Palestině asi kolem roku 4 před přelomem letopočtu. Základy křesťanství tvoří *Nový zákon*, který spolu se *Starým zákonem* utváří *Bibli*, základní knihu křesťanství. Křesťanská církev je rozdělena do tří velkých proudů: římského katolicismu, východního pravoslaví a protestantismu. Do roku 313 církev bojovala s oficiální perzekucí ze strany Říma. V tomtéž roce se pak křesťanství legalizovalo a používalo nadále stejných práv jako ostatní náboženství římské říše.¹⁶²

Eschatologie se po dlouhou dobu zdála být, hlavně v novověku, na okraji teologického zájmu, avšak patřila k hlavním tématům Ježíšových kázání a učení.¹⁶³

Křesťanství navazuje na židovství, ve Starém zákoně však není představa posmrtného života jednotná a jasná. Židovství ani rané křesťanství se moc nezajímalo o individuální posmrtný osud, ale spíše je zajímala perspektiva světa a dějin, kdy se očekávalo „nové nebe a nová země“. Často se očekával brzký konec kosmické přeměny světa. Ježíš ale odmítal předpovídat určitý čas konce a říkal, aby lidé stále bděli, protože není jisté, kdy ten čas nastane, protože tu hodinu ví pouze Bůh.¹⁶⁴

Nový zákon popisuje zvěst o Ježíšově vítězství nad smrtí dvěma způsoby. První způsob je „zmrtvýchvstání“, kdy Ježíš sám svojí mocí překonal smrt, a druhým způsobem je „vzkříšení“, kdy Bůh vyvedl ze smrti svého syna, kterého lidé zabili, a posadil po své pravé ruce.¹⁶⁵

V Novém zákoně se nenachází žádná přesná představa o posmrtném osudu člověka, ale v Ježíšových podobenstvích jsou různé metafory, kterých se později „chopila“ křesťanská

¹⁶² SMITH, Huston. *Světová náboženství: po stopách moudrosti předků*. V Praze: Knižní klub, 1995. ISBN 80-7176-217-2, s. 206-223

¹⁶³ ONDRAČKA, Lubomír. *Smrt a umírání v náboženských tradicích současnosti*. V Praze: Cesta domů, 2010. ISBN 978-80-904516-3-6, s. 72

¹⁶⁴ *Tamtéž*, s. 72

¹⁶⁵ *Tamtéž*, s. 72

představivost. Dramatické líčení závěru dějin je nejvýraznější v poslední knize křesťanské Bible, ve Zjevení svatého Jana.¹⁶⁶

V Novém zákoně převládá hlavně apokalyptika, tzn. očekávání blížícího se konce světa. První generace křesťanů byli až v „eschatologické euforii“, protože s radostí a nedočkavostí očekávali *parusii*, neboli druhý příchod Krista.¹⁶⁷

Poté, co se křesťanství etablovalo v římské říši, se eschatologická euforie zvolna vytrácí. Část křesťanů odešla do pouště, kde si uchovávali onu asketickou radikalitu a odstup od světa. Vzniká tak poustevnictví, ze kterého se vyvíjí mnišství.¹⁶⁸

V době, ve které se začaly ztrácet apokalyptické představy o blízkém konci tohoto věku (*sekulum*), o novém nebi a zemi se dostává do centra zájmu *individuální eschatologie*, ve které jde především o to, aby se duše zemřelého dostala po smrti do nebe. Z věčného života se tak najednou stává posmrtný život.¹⁶⁹

Tradiční křesťanská kosmologie se skládá se tří vrstev. První je nebe, kam se dostává člověk, který zemřel ve stavu posvěcující milosti, druhou je peklo, kam se dostane člověk, který zemřel v těžkém hříchu a třetí vrstvou je očistec, kde se mohou očistit ti, kteří zemřeli v lehkém hříchu.¹⁷⁰

Významnou transformací eschatologie je učení Joachima z Fiore (11. století) o třech dějinných fázích, odpovídajícím osobám ze svaté Trojice. A to době Otce (židovství), Syna (doba dosavadní kněžské církve) a doba Ducha svatého (čas „věčného evangelia“ nesený obrozenou církví řeholníků). Archetyp těchto tří dějinných fází provází celé dějiny západního politického myšlení. Tyto motivy můžeme najít, jak ve středověku, tak u husitů nebo v novověku, hlavně u Comta, Hegela a Marxe.¹⁷¹

Eschatologie se stala předmětem posledního traktátu učebnic dogmatiky, „o posledních věcech“. Ve středověké a barokní ikonografii, kázáních a lidové zbožnosti byl prostor naděje na „budoucí svět“ pomalu vyplňovaný nejrůznějšími obrazy nebe a pekla s mnohačetnými detaily, které jim dodala lidská fantazie. Po zhroucení středověké kosmologie a vítězstvím osvícenského racionalismu nad barokní imaginací nebylo již

¹⁶⁶ *Tamtéž*, s. 72

¹⁶⁷ *Tamtéž*, s. 72

¹⁶⁸ *Tamtéž*, s. 72

¹⁶⁹ *Tamtéž*, s. 73

¹⁷⁰ *Tamtéž*, s. 73

¹⁷¹ *Tamtéž*, s. 73-74

v novověkém obraze světa „nebe a peklo“ jaksi místo. Eschatologických témat se ujal katolicismus v pozdním novověku tak, že například strašení pekelnými tresty bylo povinnou součástí lidových misí a mnohých duchovních cvičení.¹⁷²

V devatenáctém a dvacátém století byla důvěryhodnost křesťanské eschatologie velmi podlomena. Filozofická a psychologická kritika od Feuerbacha přes Nietzscheho po Freuda odmítla obrazy „onoho světa“ jakožto výplody iluzí, projekty lidských tužeb a strachů, iluzí, resentimentu a alibismu.¹⁷³

Ale ještě více než intelektuální kritika oslabila životnost křesťanských eschatologických představ dějinná zkušenost lidstva ve dvacátém století. Všechny klasické představy pekla totiž v porovnání s hrůzami obou světových válek či totalitních režimů začaly působit poněkud komicky.¹⁷⁴

Dvacáté století nabídlo lidem spoustu možností ze světa vědy, techniky a ekonomie, což zastíňuje vše, co zbožná imaginace očekávala od nebe. Je důležité poznamenat, že v sekularizované společnosti se úzkost z reálné smrti skrývá za plentami v nemocnicích, kompenzuje se nadměrným množstvím „virtuální smrti“ v hororech, akčních filmech, apod. Můžeme v tom vidět snahu smrt banalizovat. Zdá se, že tento svět do sebe vstřebal nebe i peklo, člověk se dostatečně seznámil s tím, co je dobré a zlé a jediné, čeho se jeho životu nedostává, je věčné trvání.¹⁷⁵

V soudobé katolické teologii došlo k řadě obrátů, jež se týkají posledních věcí a spásy. Druhý vatikánský koncil učí o možnosti spásy i nepokřtěných nevěřících, to znamená, že ti, kteří nepřijali Krista anebo se s ním nesešli ve věrohodné podobě, mohou být spaseni, jestliže žijí podle svého rozumu a svědomí. Významný teologický kardinál Hans Urs von Balthasar určil, že „peklo může být prázdné“, jelikož církev o žádném člověku autoritativně neříká, že by byl zavržen. Rahnerův žák L. Boros učil, že umírání a smrt jsou procesy, ve kterých může dojít k poslednímu ano či ne vůči Bohu a jeho plánu, tudíž toto rozhodnutí člověka v posledních okamžicích, ve kterých se před ním zpětně odvíjí celý život a on zaujímá postoj k uplynulým událostem, může rozhodnout o jeho spáse či zavržení.¹⁷⁶

¹⁷² *Tamtéž*, s. 74

¹⁷³ *Tamtéž*, s. 74

¹⁷⁴ *Tamtéž*, s. 74

¹⁷⁵ *Tamtéž*, s. 74-75

¹⁷⁶ *Tamtéž*, s. 76

5.1.2.2. Smrt a umírání z pohledu Bible

Jelikož v křesťanství hraje velkou úlohu Bible, tak bych se chtěla věnovat tématům smrti, které jsou v ní obsažené.

Starý zákon pro smrt využívá slovo *mávet* a Nový zákon slovo *thanatos*. Je důležité si uvědomit, že smrt je v Bibli pokaždé spojena s hříchem.¹⁷⁷

*„A Hospodin Bůh člověku přikázal: Z každého stromu zahrady smíš jíst. Ze stromu poznání dobrého a zlého však nejez. V den, kdy bys z něho pojedl, propadneš smrti.“*¹⁷⁸

Bůh pronesením této věty varoval před neodvratným následkem hříchu.¹⁷⁹

*„Mzdou hříchu je smrt.“*¹⁸⁰ *„Skrze jednoho člověka totiž vešel do světa hřích; a tak smrt zasáhla všechny, protože všichni zhřešili ... Proviněním Adamovým se smrt zmocnila vlády skrze člověka ... hřích vládł a přinášel smrt.“*¹⁸¹ *„Zbraní smrti je hřích.“*¹⁸² Bible tedy říká, že celý Boží soud nad hříchem se soustřeďuje ve smrti.

V soudu je zahrnuta duchovní i tělesná stránka života. Poté, co první člověk spadl do hříchu, tak nedovedl jistě pochopit hloubku svého pádu a jeho důsledků. Důsledky lidského hříchu, jež jsou obsaženy ve slově smrt, jsou mnohem větší, než si lidé pod pojmem smrt představují.

*„Oběma se otevřely oči: poznali, že jsou nazí.“*¹⁸³ Svoji nahotu začali vnímat jako něco ostudného. Zmizela nevinnost a tělo začalo být považováno za nástroj hříchu. V člověku se probudil strach a výčitky svědomí. Bůh přestal být milovaným otcem, ale stal se mu nyní soudcem, jehož hněvu se děsil. Poté, co zazněl boží ortel, člověk uviděl další důsledky hříchu. Život bude naplněný soužením a bolestí, těžkou prací a nakonec se lidské tělo promění v prach.¹⁸⁴

V Bibli je smrt považována za něco nepřirozeného. Smrt je zlo, je spojena s utrpením, bolestí, úzkostí a hrůzou. *„Hleď, předložil jsem ti život i smrt, požehnání i zlořečení.“*¹⁸⁵

¹⁷⁷ KŘIVOHLAVÝ, Jaro a Stanislav KACZMARCZYK. *Poslední úsek cesty*. Praha: Návrat domů, 1995. ISBN 80-85495-43-0, s. 74

¹⁷⁸ *Gn, 2,16-17*

¹⁷⁹ KŘIVOHLAVÝ, Jaro a Stanislav KACZMARCZYK. *Poslední úsek cesty*. Praha: Návrat domů, 1995. ISBN 80-85495-43-0, s. 74

¹⁸⁰ *Ř 6,23*

¹⁸¹ *Ř 5, 12. 17. 21*

¹⁸² *1K 15,56*

¹⁸³ *Gn, 3,7*

¹⁸⁴ KŘIVOHLAVÝ, Jaro a Stanislav KACZMARCZYK. *Poslední úsek cesty*. Praha: Návrat domů, 1995. ISBN 80-85495-43-0, s. 74-75

¹⁸⁵ *Dt, 30,15.19*

Je tedy jisté, že dobro a požehnání bylo spojováno se životem, ale zlořečení i zlo je spojováno se smrtí. Smrt se projevuje jako zlo hlavně člověku samotnému, jenž jde bezprostřední smrti vstříc. Jako zlo se mu ale jeví i smrt jeho blízkých.¹⁸⁶

Smrt nebyla v původním stvořitelském Božím plánu, smrt je cizí Boží podstatě a přišla do tohoto světa jako Boží soud. „*Jakože jsem živ, je výrok Panovníka Hospodina, nechci, aby svévolník zemřel, ale aby se odvrátil od svých cest a byl živ.*“¹⁸⁷ Bible smrt nechápe jako konec, ale jako oddělení. Skrze hřích se duchovně oddělil člověk od Boha, neboli od zdroje života. Dokonalé harmonické společenství mezi Bohem a člověkem bylo rozděleno a vznikla mezi nimi hluboká propast. Člověk oddělený od Boha byl duchovně mrtvý. Toto platilo nejen o prvních lidech, ale i o všech jejich potomcích, kteří přicházejí na svět ve stavu hříchu, tedy tím, že jsou odděleni od Boha. „*Jsou to právě vaše nepravosti, co vás odděluje od vašeho Boha, vaše hříchy zahalily jeho tvář před námi, proto neslyší.*“¹⁸⁸

Člověk se skrze hřích odděluje od Boha, je duchovně mrtvý a není schopný duchovně sám sebe obživit. Je tedy ztracený. Duchovní obživení ale bylo možné, jak dokládá následující text: „*Ale Bůh, bohatý v milosrdenství, z velké lásky, již si nás zamiloval, probudil nás k životu spolu s Kristem.*“¹⁸⁹ Člověk je následně duchovně obživen skrze slova Ježíše Krista. „*Amen, amen, pravím vám, přichází hodina, ano, už je tu, kdy mrtví uslyší hlas Božího syna, a kteří uslyší, budou žít.*“¹⁹⁰ To, co má schopnost člověka duchovně obživit, je Kristovo evangelium. Pokud člověk o jeho evangeliu nikdy neslyšel anebo jej nepřijal, tak je duchovně mrtvý, neboli oddělený od Boha a v tomto stavu může odejít z tohoto světa v okamžiku tělesné smrti.¹⁹¹

V Bibli je smrt člověka pochopena jako oddělení vnitřního člověka od jeho tělesné schránky. Smrt těla je zde nazvána „svlečením pozemského těla“ anebo „odchodem z těla.“ „*Život je pro mne Kristus a smrt je pro mne zisk. Mám-li žít v tomto těle, získám tím možnost další práce. Nevím tedy, co bych si vyvolil, táhne mne to na obě strany: Toužím odejít a být s Kristem, což je jistě mnohem lepší; ale zůstat v tomto těle je zase*

¹⁸⁶ KŘIVOHLAVÝ, Jaro a Stanislav KACZMARCZYK. *Poslední úsek cesty*. Praha: Návrat domů, 1995. ISBN 80-85495-43-0, s. 76

¹⁸⁷ *Ez 33,11*

¹⁸⁸ *Iz, 59,2*

¹⁸⁹ *Ef 2, 4-5*

¹⁹⁰ *J 5,25*

¹⁹¹ KŘIVOHLAVÝ, Jaro a Stanislav KACZMARCZYK. *Poslední úsek cesty*. Praha: Návrat domů, 1995. ISBN 80-85495-43-0, s. 77-79

potřebnější pro vás. ¹⁹² V Bibli je uvedeno, že ve chvíli, kdy nastane tělesná smrt, tak dochází k oddělení ducha a duše neboli vnitřního člověka od tělesné schránky, jež se rozkládá v prach podle Božího rozsudku: „*Prach jsi a v prach se obrátíš.*“ ¹⁹³ Co se týče smrti těla, tak člověk má pouze jednu příležitost žít na této zemi a také pouze jednou umírá. „*A jako každý člověk jen jednou umírá a potom bude soud, tak i Kristus byl jen jednou obětován, aby na sebe vzal hříchy mnohých.*“ ¹⁹⁴

V Bibli se také mluví o „druhé smrti, neboli o věčném oddělení od Boha v hořícím jezeře. Pokud člověk prožije celý svůj život v oddělení od Boha a v tomto duchovním stavu také odejde ze světa, tak v tomto stavu oddělení od Boha zůstane i ve věčnosti.“ ¹⁹⁵

„*Jejich svůdce ďábel byl uvržen do jezera, kde hoří síra a kde je již dravá šelma i falešný prorok. A budou trýzněni dnem i nocí na věky věků. Moře vydalo své mrtvé, i smrt a její říše vydaly své mrtvé a všichni byli souzeni podle svých činů. Pak smrt a její říše byly uvrženy do hořícího jezera. To je druhá smrt: hořící jezero. A kdo nebyl zapsán v knize života, byl uvržen do hořícího jezera.*“ ¹⁹⁶ Ježíš Kristus hovoří o věčném odloučení od Boha s velkou vážností a vyzývá člověka k odmítání hříchů: „*Svádí-li tě k hříchu tvá ruka, utni ji; lépe je pro tebe, vejdeš-li do života zmrzačen, než abys šel s oběma rukama do pekla, do ohně neuhasitelného. A svádí-li tě k hříchu noha, utni ji; lépe je pro tebe, vejdeš-li do života chromý, než abys byl s oběma nohama uvržen do pekla. A jestliže tě svádí oko, vyloupni je; lépe je pro tebe, vejdeš-li do Božího království jednooký, než abys byl s oběma očima uvržen do pekla, kde jejich červ neumírá a oheň nezhasne.*“ ¹⁹⁷ Pokud by nebylo žádného věčného odloučení od Boha v trápení, o kterém Ježíš s naléhavostí hovoří, tak by člověk po Božím soudu přestal existovat a Ježíšova oběť pro vykoupení lidstva by byla zbytečná. ¹⁹⁸

¹⁹² Flp, 1,21-24

¹⁹³ Gn, 3,19

¹⁹⁴ KŘIVOHLAVÝ, Jaro a Stanislav KACZMARCZYK. *Poslední úsek cesty*. Praha: Návrat domů, 1995. ISBN 80-85495-43-0, s. 79-81

¹⁹⁵ *Tamtéž*, s. 81

¹⁹⁶ Zj, 20,10

¹⁹⁷ Mk 9, 43-48

¹⁹⁸ KŘIVOHLAVÝ, Jaro a Stanislav KACZMARCZYK. *Poslední úsek cesty*. Praha: Návrat domů, 1995. ISBN 80-85495-43-0, s. 81-82

5.1.2.3. Biblické pojetí umírání

V Bibli není umírání přesně vymezeno. Je chápáno jako proces, při kterém se člověk vědomě přibližuje ke konci svého pozemského života. Podle Bible se dají umírající rozdělit do dvou skupin. Do první skupiny náleží lidé, kteří umírají v hříchu, neboli ve stavu duchovního oddělení od Boha. Patří sem lidé, jež věří, že vše končí smrtí těla a že lidskému bytí je definitivně konec. Dále sem patří skupina lidí, kteří počítají s další existencí po smrti těla, ale z nedbalosti nebo pod vlivem falešného učení nečinili pokání a nevstoupili do osobního společenství s Bohem.¹⁹⁹

Člověk prožívá své umírání podle toho, jaký má na smrt názor a jak se na ni dívá. „*Jezme, pijme, stejně zítra zemřeme.*“²⁰⁰ Tito lidé byli přesvědčeni, že definitivní konec jejich existence je v hrobě, a proto je jediným smyslem života jíst, pít a užívat si.²⁰¹

„*Ježíš svou smrtí zbavil moci d'ábla, aby vysvobodil ty, kdo byli strachem před smrtí drženi po celý život v otroctví.*“²⁰² Člověka, který umírá bez osobního společenství s Bohem, doprovází před smrtí strach a nejistota. Tyto pocity mohou zažívat ale i lidé, kteří sice ve společenství s Bohem jsou, ale to bylo narušeno nějakým hříchem, ze kterého se nekáli. V tomto stavu lidé nemají žádné vyhlídky do budoucnosti.²⁰³

Do druhé skupiny se řadí lidé, jež umírají s vnitřním pokojem, jistotou a beze strachu. Zdrojem těchto duchovních hodnot je Bůh, se kterým žijí v osobním společenství. „*I zesnul Abraham a zemřel v utěšeném stáří, stár a sytý dnů a byl připojen k svému lidu.*“²⁰⁴ Dožil se 175 let. „*Izák se dožil sto osmdesáti let. I zesnul Izák a zemřel a byl připojen k svému lidu, stár a sytý dnů.*“²⁰⁵ „*A když Jákob dokončil příkazy svým synům, uložil se opět na lože a zesnul. Tak byl připojen ke svému lidu.*“²⁰⁶ Dožil se 147 let. Podle Bible je jejich umírání považováno za zesnutí, neboli jako usínání.²⁰⁷

¹⁹⁹ KŘIVOHLAVÝ, Jaro a Stanislav KACZMARCZYK. *Poslední úsek cesty*. Praha: Návrat domů, 1995. ISBN 80-85495-43-0, s. 83

²⁰⁰ *Iz 22,13*

²⁰¹ KŘIVOHLAVÝ, Jaro a Stanislav KACZMARCZYK. *Poslední úsek cesty*. Praha: Návrat domů, 1995. ISBN 80-85495-43-0, s. 83

²⁰² *Žid, 2,15*

²⁰³ KŘIVOHLAVÝ, Jaro a Stanislav KACZMARCZYK. *Poslední úsek cesty*. Praha: Návrat domů, 1995. ISBN 80-85495-43-0, s. 84

²⁰⁴ *Gn 25,8*

²⁰⁵ *Gn 35,28-29*

²⁰⁶ *Gn 49,33*

²⁰⁷ KŘIVOHLAVÝ, Jaro a Stanislav KACZMARCZYK. *Poslední úsek cesty*. Praha: Návrat domů, 1995. ISBN 80-85495-43-0, s. 85

V rodině patriarchů byla dodržována vzácná tradice, která spočívala v *žehnání potomků* neboli předávání pochodně Božích zaslíbení další generaci. Nejlépe je tato situace viděna u Jáкова-Izraela. Ten má jasnou vizi pro sebe a své potomky. Každému ze svých synů osobně dává požehnání. Je přesvědčen o tom, že po smrti těla se připojí ke svému lidu.²⁰⁸ Tradice žehnání potomků před smrtí a předávání duchovní pochodně se zachovala v křesťanské církvi až do dnešního dne.²⁰⁹

Nový zákon tvrdí, že Ježíš Kristus je jediný, kdo dokáže vysvobodit člověka ze zajetí hříchu a dát mu duchovní život ve společenství s Bohem. Tento nový duchovní život se nedá žádným způsobem zničit, ani tělesnou smrtí ne. „*Amen, amen, pravím vám, kdo slyší mé slovo a věří tomu, který mě poslal, má život věčný a nepodléhá soudu, ale přešel již ze smrti do života.*“²¹⁰ Člověk, který věří v Ježíše Krista a skrz jeho víru s ním vstoupil do nového společenství, tak tělesná smrt pro něj nepředstavuje hrozbu, jelikož nemůže oddělit tohoto člověka od společenství s Pánem.²¹¹

Když člověk věřící v Krista zemře, tak se jeho smrt považuje za „umírání v Pánu“. „*Nikdo z nás nežije sám sobě, a nikdo sám sobě neumírá. Žijeme-li, žijeme Pánu, umíráme-li, umíráme Pánu. Ať žijeme, ať umíráme, patříme Pánu. Vždyť proto Kristus umřel i ožil, aby se stal Pánem i mrtvých i živých.*“²¹² Lidé žijící s Kristem mají v umírání tři velké hodnoty, jimiž se odlišují od těch, kdo umírají bez Boha. Tito lidé mají hlavně stálé společenství se svým Pánem, jenž je opravdu s nimi v posledních hodinách umírání i odchodu z těla.²¹³

Velký strach do mysli lidí přinesl *poslední soud*, jenž má nastat na konci světa. Během tohoto soudu se lidská duše soudí a podle svých činů budou lidé buď spaseni, nebo zatraceni. „*Tehdy mu odpoví: „Pane, kdy jsme tě viděli hladového nebo žíznivého nebo jako cizince nebo nahého nebo nemocného nebo ve vězení, a neposloužili ti?“ Pová jim: „Amen, říkám vám, že cokoli jste neudělali pro nejmenšího z nich, to jste neudělali pro mě.“ Takoví tedy půjdou do věčných muk, ale spravedliví do věčného života.*“²¹⁴

²⁰⁸ Gn 49, 1-2.28-33

²⁰⁹ KŘIVOHLAVÝ, Jaro a Stanislav KACZMARCZYK. *Poslední úsek cesty*. Praha: Návrat domů, 1995. ISBN 80-85495-43-0, s. 86

²¹⁰ J 5,24

²¹¹ KŘIVOHLAVÝ, Jaro a Stanislav KACZMARCZYK. *Poslední úsek cesty*. Praha: Návrat domů, 1995. ISBN 80-85495-43-0, s. 87

²¹² Ř 14,7-9

²¹³ KŘIVOHLAVÝ, Jaro a Stanislav KACZMARCZYK. *Poslední úsek cesty*. Praha: Návrat domů, 1995. ISBN 80-85495-43-0, s. 88

²¹⁴ Mt, 25, 44-46

Lidé se začali bát věčnosti samotné, což sebou neslo i strach z umírání jako takového. Křesťanství s sebou přinášelo mimo toho, co se stane po smrti s duší i otázku, která se týkala těla.²¹⁵

5.1.2.4. Obřady při umírání a pohřbu

Umírajícím je zvykem udělovat *svátost pomazání nemocným*, jež se uděluje nejen, když hrozí bezprostřední smrt, ale také i během nemoci a pokud smrt nakonec nenastane, tak se může opakovat. Tuto svátost uděluje kněz a doprovází ji slovy: „*Skrze toto svaté pomazání, ať ti Pán pro své milosrdenství pomůže milostí Ducha svatého. Ať se vysvobodí z hříchů, ať tě zachrání a posilní*“.²¹⁶

Než umírající či nemocný přijme pomazání, tak někdy požádá o *svátost smíření*, což znamená, že se vyzpovídá z hříchů a obdrží rozhřešení. Umírající se může před smrtí také nechat biřmovat či pokřtít.²¹⁷

Pokud nemocný zemřel ještě před příchodem kněze, tak už není možné svátosti udělit, kněz se za něj může pouze pomodlit.²¹⁸

Pohřební obřady se skládají z modliteb, žehnání a biblických čtení, které mohou začít v domě zemřelého, pokračovat v kostele či hřbitovní kapli a končí tak, že se rakev nebo urna uloží do hrobu. Katolická církev byla vždy proti pohřbu žehem, nyní jej však již po několik desetiletí připouští.²¹⁹

Podotýkám, že toto platí o obřadech v katolické církvi.

5.1.3. Smrt a umírání z pohledu buddhismu

5.1.3.1. Karmanový zákon a znovuzrokování

Mezi základy buddhistického pohledu patří víra ve znovuzrokování. V buddhismu nejsou žádné teorie o původu či zániku univerza, ale mluví o zánicích a vznicích různých

²¹⁵ ARIÈS, Philippe. *Dějiny smrti*. Přeložil Danuše NAVRÁTILOVÁ. Praha: Argo, 2000. Každodenní život, sv. 7. ISBN 80-7203-286-0, s. 140-142

²¹⁶ ONDRAČKA, Lubomír. *Smrt a umírání v náboženských tradicích současnosti*. V Praze: Cesta domů, 2010. ISBN 978-80-904516-3-6, s. 76

²¹⁷ *Tamtéž*, s. 76-77

²¹⁸ *Tamtéž*, s. 77

²¹⁹ *Tamtéž*, s. 77

vesmíru. Samo znovuzrokování nemá počátek, a když jedinec nedosáhne *probuzení* a stavu *nirvány*, tak nemá ani konec.²²⁰

Buddhismus uznává karmanový zákon, čímž se míní, že všechny skutky, které člověk koná svojí myslí, řečí a tělem, budou mít někdy v budoucnu následky. Následky mohou přijít okamžitě anebo až v jednom z dalších životů. Podmínky života nejsou teď dány náhodou, ale závisí na etické kvalitě vykonaných činů. Logicky špatné činy přináší nepříjemné podmínky, a tudíž dobré činy nesou podmínky příjemné. Pro vytvoření karmické příčiny není rozhodující vykonání činu, ale stačí pouze záměr. Z toho důvodu například neúmyslné zabití špatný karmický následek nepřinese, ale cílený, i když nedokončený pokus o zabití s sebou nese následky, jako kdyby se jednalo o zabití dokonané. Karmanový zákon se považuje za neosobní přírodní zákon, něco jako zákony fyzikální.²²¹

Karmické následky se nechápu jako odměna nebo trest, ale jako následky určitého jednání. Hlavně podle učení o karmě v raném buddhismus a v buddhismu jižních škol neexistoval v podstatě způsob, jak by se člověk mohl vyhnout následkům vlastních činů. Činy utvářejí vědomí jedince a mají tak přímý vliv na to, jaký člověk je. Když potom člověk zemře, tak jeho následná vnější forma odpovídá charakteru, který byl takto zformován.²²²

V buddhistických textech se vymezují tři kritéria, podle kterých se posuzuje, který čin je dobrý a který špatný. Těmi kritérii jsou motivace činu, přímý následek činu, neboli jestli zapříčiňuje utrpení či štěstí, a vliv činu na duchovní vývoj na cestě k *nirváně*.²²³

Motivaci činu buddhismus dále rozděluje podle tří kořenů zla, kterými jsou chtivost, zášť a klam. Chtivost (*lóbha*) zastřešuje stavy od mírné tužby přes chtíč, lakotu, touhu po slávě až po dogmatické lpění na zákonech. Zášť (*dvéša*) zahrnuje stavy od palčivého podráždění po velkou nenávisť. Klam (*móha*) je v podstatě nevědomost a označuje stavy mysli ve významu neznalosti pravdy a správných morálních hodnot. Dobré činy jsou motivovány protiklady tří kořenů zla, tedy ne-chtivostí, ne-záští a ne-klamem. Ne-chtivost sahá od menšího nutkání ke šlechetnosti po puzení vzdát se světských tužeb. Ne-

²²⁰ ONDRAČKA, Lubomír. *Smrt a umírání v náboženských tradicích současnosti*. V Praze: Cesta domů, 2010. ISBN 978-80-904516-3-6, s. 98

²²¹ *Tamtéž*, s. 98-99

²²² *Tamtéž*, s. 99

²²³ *Tamtéž*, s. 99

zášť zahrnuje stavy od vlídnosti přes trpělivost snášet příkoří až po lásku zahrnující všechny bytosti. Ne-klam označuje jasnost mysli a nejhlubší vhled do reality. Motivace, jež stojí za činy, v konečném důsledku ovlivňuje, do které sféry zrození se člověk narodí. Skutky pramenící ze zášti vedou ke zrození v peklech, skutky motivované chtivostí ústí ke zrození mezi hladové duchy a skutky vycházející z klamu přinesou zrození ve sféře zvířat. Zdržení se špatných činů, konání činů dobrých a motivování ostatních k takovým činům vede ke zrození v příjemných sférách existence.²²⁴

5.1.3.2. Sféry zrození

Charakter života jedince určuje to, ve které sféře se narodí. V buddhistické kosmologii existuje šest sfér narození. Nejnižší sférou jsou pekla, kde lidé zde narození zažívají strašlivá muka. Další je sféra hladových duchů, kteří trpí hladem a žízní. Po nich následuje sféra zvířat. Tyto sféry jsou považovány za nepříjemné a zrození v nich je považováno za následek špatných činů.²²⁵

Do příjemných sfér se řadí sféra lidí, polobohů a bohů. Tak jako existuje mnoho pekel, tak v buddhismu se nachází i mnoho nebi, kde se jedinci rodí na základě svých předchozích dobrých skutků. Z pohledu buddhismu je nejlepší sférou ke zrození sféra lidská, protože zde má člověk největší šanci setkat se s Buddhovým učením a dosáhnout *probuzení*.²²⁶

5.1.3.3. Mezistav

Jeden dílčí úsek od zrození do zrození v nekonečném procesu znovuzrození buddhisté dělí na tzv. čtyři bytí: zrození, či spíše okamžik početí; bytí mezi početím a smrtí; smrt, tedy okamžik smrti a mezistav. Mezistav je fáze mezi smrtí a vznikem dalšího života. Zemřelý se převtělí do těla bytosti v mezistavu, která je v lidových představách chápána jako duše nebo duch. Tento duch je poté hnán jednak karmickými silami a jednak také touhou podílet se na aktu zplození do dalšího zrození, přičemž toto období trvá čtyřicet devět dní, během kterých se tento duch musí znovuzrodit. Úspěšný průchod mezistavem znamená zrození v lepších podmínkách, než si jedinec zaslouží a naopak zmatení při průchodu mezistavem může vést k pádu do špatných sfér existence.²²⁷

²²⁴ *Tamtéž*, s. 99-100

²²⁵ *Tamtéž*, s. 100

²²⁶ *Tamtéž*, s. 100

²²⁷ *Tamtéž*, s. 100-101

5.1.3.4. Moment smrti

V buddhismu se je na moment smrti kladen velký důraz. Stav mysli v momentu smrti (marančitta) určuje stav mysli v momentu početí nebo stav mysli bytosti v mezistavu. Když je mysl člověka příjemně naladěná, tak se člověk může do jisté míry vyhnout nepříjemným podmínkám zrození, do kterých by se měl narodit. Z tohoto důvodu je v textech zdůrazňováno, aby byl umírající udržován v klidu a pokud je to možné, tak také dobře naladěm. Aby to bylo možné, tak bylo v buddhismu zvykem se na blížící se smrt připravovat. Když je mysl naladěna negativně, tak to může neblaze ovlivnit budoucí znovuzrození. Proto je v buddhismu náhlá smrt považována za něco, čemu je třeba se vyhnout.²²⁸

²²⁸ *Tamtéž, s. 101-103*

6. Porovnání tématu smrti z religionistického pohledu s pohledem na smrt ve filozofii a psychologii

Smrt tvoří velice podstatnou součást náboženství, protože pojetí smrti v různých náboženstvích velice ovlivňuje to, jak se lidé se smrtí vyrovnávají.

V hinduismu hrají velkou roli rituály, čas, místo a způsob odchodu. Hinduisté rozlišují dobrou a špatnou smrt a podstatnou úlohu hrají také pohřební rituály, které musí být pro dobrou smrt provedeny správně.

V raném křesťanství nešlo tolik o individuální posmrtný osud, velký důraz byl kladen na apokalyptiku. Později začal být na člověka kladen větší důraz a stalo se důležité, aby se duše zemřelého dostala po smrti do nebe.

Těžiště křesťanství se nachází v Novém zákoně a podoby smrti jsou v něm vyobrazovány ve velké míře. Smrt je zde považována za něco až zlého, nadpřirozeného a je spojena s utrpením. Se smrtí je spojen také hřích, na základě hříchů se člověk dostane buď do pekla, nebo do nebe. Z toho vyplývá, že smrt v křesťanství je prostoupena velkým strachem z ní.

V buddhismu je smrt pochopena jinak. Smrt se nepovažuje za něco konečného, ale jako mezistupeň do dalšího zrození. A záleží čistě na činech daného člověka, do jaké sféry se v příštím životě narodí. Špatné a dobré sféry v buddhismu by se daly přirovnat k nebi a peklu v křesťanství.

V každém z těchto tří náboženství je smrt velice důležitým prvkem, protože jim dává celistvost a bez smrti by náboženství postrádala smysl. V těchto náboženstvích můžeme vidět rozdílné způsoby vyrovnávání se se strachem ze smrti. Důraz se klade hlavně na to, aby člověk žil čestný život, protože pak přijde do nebe anebo se znovu narodí ve správné sféře. V hinduismu je to trochu jinak. V něm strach ze smrti spočíval v tom, že když se neprovedou správně rituály či když člověk nezemře ve správný čas či na správném místě, tak se duše člověka mohou zmocnit démoni, kteří budou po smrti „škodit“ rodině zemřelého.

V těchto náboženstvích je ale specifické, že smrt je pochopena jako něco, co člověka převyšuje svojí mocí, protože rozhoduje o jejich životě. Smrt stojí mimo člověka a člověk před ní má mít náležitou úctu, jinak ho postihne trest, například znovuzrození ve špatné sféře.

V každém náboženství jsou se smrtí spojeny různé pohřební rituály, které musí být provedeny správně, jinak to bude mít pro duši člověka špatné následky. V náboženstvích nejde pouze o tělesnou schránku člověka, ale větší význam je kladen na jeho duši, která se po smrti může dostat do dobrého či špatného místa.

Náboženství může člověku pomoci se vyrovnat se strachem ze smrti. Například víra ve znovuzrození musí strach ze smrti minimalizovat, protože smrt je zde považována jen jako brána do dalšího života a člověk musí akorát dbát na to, aby byl jeho život čestný. V hinduismu může být strach ze smrti zmírněn tím, že se člověk na smrt náležitě připraví (správné místo, čas způsob apod.). V křesťanství je strach ze smrti nejmarkantnější, protože různé podoby pekla děsily lidi odjakživa. I zde je strach ze smrti zmenšován tím, že se člověk díky dobrým činům dostane do nebe.

Religionistický pohled na smrt je takový, že smrt je něco, co je sice součástí člověka, ale zároveň stojí nad ním, převyšuje ho, má nad ním moc a člověk se jí musí v mnohém podvolovat, jinak ho stihne trest. Smrt je v mnohém důsledná. Aby byla dobrá, tak na ní musí být správná příprava, jinak člověka opět stihne neštěstí. Aby mohl být člověk po smrti spasen nebo znovuzrozen, tak musí vést řádný život, či provést velké množství rituálů, jinak ho smrt opět potrestá.

Rituály jsou pro religionistický pohled na smrt velmi jedinečné, protože náboženství z velké části tvoří. Pohřební rituály psychologie ani filozofie do takové míry a takovým způsobem zdaleka nezohledňuje. Nekladou na ně příliš velký důraz, nepřijdou jim důležité.

Pokud je člověk součástí daného náboženství, tak musí smrt jakoby poslouchat, podvolovat se jí, protože věří, že když nevykoná všechny možné rituály či nebude vést řádný život, tak bude po smrti potrestáný.

V náboženství se vyskytuje mnoho nadpřirozena, například duše člověka, démoni, satan apod. Myslím si, že toto všechno posiluje strach ze smrti a také to, že má smrt schopnost např. proměnit duši člověka v démona, tím ukazuje, jakou má opět nad člověkem moc.

Zde je velký rozdíl oproti psychologii, která nadpřirozenost týkající se smrti příliš nezohledňuje. V psychologii hraje velkou roli psychika člověka, ve které se odehrává to, jak člověk smrt pojímá nebo jak se s ní vyrovnává. Nadpřirozené prvky jsou považovány za irelevantní.

V psychologii se smrt sice považuje za součást člověka, ale také jako něco, co je do jisté míry negativní, s čím je třeba nějakým způsobem bojovat a nakonec se s tím smířit. V psychologii jde hlavně o to, jak se se smrtí vnitřně vyrovnat. Psychologie se snaží smrt rozumově pochopit a vymezit, například fázemi smutku. Když psychologie pojímá smrt racionálním způsobem, tak můžeme smrt pojímat jako něco, co je přirozenou součástí života a také, že po smrti nenásleduje žádný posmrtný život. Když zemře tělo, tak zemřeme a poté nenásleduje již nic. A záleží na naší psychice, jak se se smrtí vyrovnáváme. Mohou nám pomoci například fáze smutku, terapeutická sezení, podpůrné skupiny a velkou oporou nám může být rodina a přátelé.

Psychologie zachází se smrtí jaksí objektivně, jakožto s něčím, co je možné zvládnout či ovládnout.

V evropské tradici se psychologie řadí mezi přírodovědné a humanitní vědy. Psychologie se zabývá psychickými jevy, které se vyskytují na něčem fyzickém, člověk je zde chápán jako objekt, jehož podstata je fyzická a nemá tudíž „smysl“ se starat o někoho, kdo je nemocný tak vážně, že již žádnou psychiku nemá. A v první řadě se tedy staráme o tělesnost.

V psychologii nastává roztržka mezi vědou a filozofií. Psychologie nezkoumá předpoklady vědecké činnosti, ale má předem rozhodnuto, jaké vědy zkoumá, tím se míní jsoucí vědy, které jsou odvozeny od psychického základu.

Heidegger tvrdil, že „*věda nemyslí*.“²²⁹ A to se stává tehdy, když se věda se pojímá jako teorie a nevychází z praxe, či nezkoumá předpoklady.²³⁰ Ve filozofii ona objektivita se rodí v tom, jak poznáváme. Když smrt přestane být objektem, tak se nám ukáží jiná pole zkoumání. Filozofie nám umožňuje věci nahlížet předtím, než se něco stane. To psychologie příliš nezohledňuje.

Co se týče náboženství, tak to nám pomůže vyrovnat se se smrtí zase jiným způsobem než psychologie. Zatímco psychologie rozebírá smrt z racionálního hlediska, tak náboženství nám pomůže se se smrtí vyrovnat za pomoci nadpřirozena a věcí, které se nedají rozumově vysvětlit. Záleží na každém člověku individuálně, jestli mu pomáhá

²²⁹ HEIDEGGER, Martin. *Co znamená myslet?*. Přeložil Petr FISCHER, přeložil Ivan CHVATÍK. Praha: OIKOYMENH, 2014. Knihovna novověké tradice a současnosti. ISBN 978-80-7298-494-7.

²³⁰ HEIDEGGER, Martin. *Co znamená myslet?*. Přeložil Petr FISCHER, přeložil Ivan CHVATÍK. Praha: OIKOYMENH, 2014. Knihovna novověké tradice a současnosti. ISBN 978-80-7298-494-7

pojímát smrt z psychologického či religionistického hlediska anebo jestli je pro něj přínosná jejich kombinace. Věřícímu člověku mohou v otázce smrti nebo během umírání pomoci jak obřad při umírání, tak například fáze smutku.

V religionistice je největší význam kladen na víru samotnou, a nejsou zde zahrnuty psychologické prostředky, jak to je v psychologii.

Je otázkou, jakou roli hraje v pojetí smrti filozofie. Pokud člověku k vyrovnávání se se smrtí stačí psychologie, religionistika či jejich kombinace, tak je vůbec důležité se zabývat smrtí z pohledu filozofie?

Myslím si, že filozofie nám může lépe porozumět fenoménu smrti zvláště tam, kde v nás náboženství či psychologie vzbuzuje strach ze smrti. Psychologie nám říká, že po smrti již nic nebude, náboženství na nás vytváří velký tlak v tom, že když nebudou splněny všelijaké požadavky, tak smrt i následný posmrtný život bude špatná. Filozofie trochu „ulehčí“ tomuto stresu, který na nás hromadí tyto obory. Filozofie nám řekne, proč jsou přípravy na smrt absurdní a proč je strach ze smrti absurdní, a tím nám předloží trochu jiný pohled na smrt a je na nás, jak se s ním vyrovnáme. Filozofie přijímá smrt jako součást života z hloubky tázání po povaze smrti, ne pomocí mýtů v náboženství či „vědecky“ v psychologii. Filozofie má kontakt se smrtí jako takovou, jaká doopravdy je, aniž by smrt byla prostředkem. Můžeme filozofický pohled odmítnout a vnímat dál smrt psychologicky nebo pohledem religionistiky či pouze filozoficky.

Pro filozofii je specifické, že nám pomáhá vnímat smrt jako něco, co je naší součástí, naší osobní záležitostí a bylo by tudíž absurdní, kdybychom se jí báli.

Filozofie nám může také ukázat smrt z různých pohledů. Nejzajímavějším pohledem je asi to, že smrt je možné brát také jako něco, co může být vlastně lhostejné, nevýznamné.

V tomto je filozofický pohled na smrt specifický. Nezabývá se vším okolo smrti, ale zabývá se smrtí samotnou, tedy tím, co to smrt vlastně je, jestli se na ni vůbec můžeme připravovat, očekávat ji či mít z ní strach a podobně.

Filozofie rozpoznává smrt jako přirozenou a nedílnou součást lidského údělu. Snaží se ji nahlédnout teoreticky; nehodnotí ji, nýbrž umožňuje člověku myslet smrt samu či zakoušet svobodný vztah k tématu smrti.

Sarterovské pojetí filozofie se velmi odlišuje od psychologického a religionistického pohledu tím, že přípravy na smrt považuje za absurdní. Tomuto naprosto odporuje

religionistika, jelikož v náboženstvích jsou přípravy na smrt stěžejní. I v psychologii, ačkoliv ne v takové míře jako v náboženstvích se považují přípravy na smrt důležité.

Asi ale není možné kombinovat všechny tři pohledy na smrt najednou. Myslím si, že existenciální filozofie má na smrt takový pohled, který by se například ortodoxnímu hinduistovi příliš nezamlouval, protože by byl proti všem jeho přesvědčením o dobré smrti, kde například příprava na smrt hraje podstatnou roli.

Myslím si, že filozofie může pomoci hlavně tam, kde má člověk ze smrti opravdu strach a potřebuje se s ní vyrovnat. Filozofie tomuto člověku řekne, že smrt je jeho stejně jako život nebo narození a bylo by absurdní se smrti bát. Pro silně věřícího člověka si myslím, že toto relevantní nebude, protože pro něj bude víra na prvním místě a názory, že přípravy na smrt či že po smrti již nic nenásleduje, by mohl brát jako „rouhání“. Ale pro člověka, který smrt zohledňuje z psychologického hlediska a je zároveň nevěřící může být filozofie přínosem, protože mu pomůže se vyrovnat se smrtí zase jinak, než psychologie. Filozofie mu ukáže, že smrt není nic nadlidského, co je nad ním, ale součást jeho samotného, a tudíž by bylo absurdní se bát něčeho, co je jeho součástí. Smrt musí pouze akceptovat jako něco, co k němu odjakživa náleží.

Je otázka, jestli nás psychologie a religionistika zbavuje strachu ze smrti nebo nás s ním učí pracovat. Asi se nedá zvolit jedna z těchto variant, protože u každého člověka to může být individuální.

U filozofie je to jinak. Ta nám může pomoci vytvořit si svobodný vztah k danému tématu, tedy ke smrti a najednou jsme od smrti svobodní, i když nás stále „svírá“.

Závěr

Úkolem této bakalářské práce bylo porovnat pohledy na smrt z hlediska existenciální filozofie, psychologie a religionistiky.

Psychologie tematizuje smrt tak, aby pomohla truchlícím osobám, a také smrt různě rozpracovává, pozoruje a zkoumá, například výše uvedenými fázemi smutku. Pro psychologii je smrt něčím, co je potřeba nějakým způsobem zvládnout a zaujmout k ní nějaký postoj.

Co se týče tematizace smrti z religionistického hlediska, tak v této práci se prolíná religionistika s teologií, přičemž religionistika užívá fenoménu smrti, aby porozuměla náboženským strukturám, a zabývá se smrtí jako něčím, co nese význam v rámci daného náboženství nebo kultury, zatímco teologie zkoumá smrt v daném náboženství a pracuje se smrtí tak, že smrt již zapadá do nějakého systému.

Pokud jde o smrt z filozofického pohledu, tak filozofie je jedinečná v tom, že se na rozdíl od teologie nemusí odvolávat na žádné texty, nepotřebuje mít rozhodnuto o tom, co smrt samotná je, ale může zkoumat ty předpoklady, ze kterých rozumíme smrti.

Ve filozofii je smrt často myšlena jako něco, co nejde přemoci, protože naše vůle to nedokáže. I když se smrt snažíme překonat, tak do nedokážeme. Můžeme chtít převzít nad smrtí moc, věřit, že jsme silnější než ona. Smrt není ale možné přemoci.

Ve smrti se nám ukazuje jistá jinakost, kterou musíme přijmout takovou, jaká je. Ve filozofii jde o to, že dokud se se smrtí nesetkáme, tak nevíme čím je a musíme akceptovat její jinakost. Oproti tomu, psychologie se snaží z jinakosti udělat stejnost.

Smrt se nám otevřela jako problém, který si dozajista zaslouhuje hlubší porozumění, zkoumání a tematizaci smrti jako takové.

Pro mě je způsob tematizace smrti takový, že řeším obavu ze smrti a snahy se s ní vyrovnat. Filozofie, psychologie a religionistika přinesla mnoho způsobů a metod, kterými by se člověk mohl řídit, aby se mohl se smrtí vyrovnat či nad ní získat moc, ale došla jsem k závěru, že je sice možné se se smrtí různými způsoby vyrovnat či se na ni připravovat, ale ve výsledku není možné smrt přemoci.

Dále jsem dospěla k závěru, že i když se uvedené pohledy na smrt v mnohém slučují, tak se také i v některých ohledech rozcházejí. Myslím, že jen těžko se dá kombinovat pohled

filozofie a religionistiky na smrt, protože pojetí smrti v těchto oborech je názorově velice odlišné a při pokusu o kombinaci těchto oborů by se narazilo na nepřekonatelné rozdíly. Myslím si, že je možné kombinovat pohled psychologie a filozofie, protože se mohou navzájem v mnohém doplňovat a pomoci člověku tam, kde by na to jen jeden obor nestačil.

Je důležité poznamenat, že předmětem smrti nemusí být ale jen strach. Pro některé jedince může smrt znamenat například odpuštění. Ukazuje se zde tak opět jistá jinakost.

Smrt zohledněná z výše uvedených pohledů může mít vliv na to, jak začlenit smrt jako téma vzdělávání.

Je otázka, jestli je vůbec vhodné o smrti učit. Myslím si, že ano, protože smrt je součástí lidského života a neměla by být opomíjena. Domnívám se, že by bylo záhodno vyučovat o smrti z různých vědních perspektiv, protože tak se nám ukáže smrt v různých perspektivách. Každému může vyhovovat pojetí smrti z jiného pohledu anebo i jejich kombinace. Jak psychologie, tak filozofie či religionistika pohlíží na smrt různým způsobem a tyto rozdílné pohledy by se daly využít ve vzdělávání, protože by se na nich mohlo ukázat, v čem se pohledy na smrt shodují, v čem se odlišují a tímto docílíme toho, že když začneme myslet smrt samotnou, tak se tím učíme sami myslet a to může být přínosnější než pracovat s hotovými poznatky.

Tato práce může dopomoci kantorovi k tomu, aby dokázal samotné téma smrti jaksí unést. Je důležité, aby si učitel uvědomil, co smrt v jednotlivých oborech znamená, například, že v psychologii je smrt nezládnutelná a není „ani dobrá ani zlá.“ Dále si musí vyučující říci, jaká jsou specifika týkající se smrti také v religionistice a ve filozofii. To mu může pomoci v tom, aby si uvědomil, co mu připadá dosti důležité natolik, aby o tom mohl učit studenty. Vidět smrt rozdílně je důležité obzvláště pro učitele společenských věd, a tato práce mu tak umožní nahlížet smrt mezioborově.

Seznam použitých informačních zdrojů

Odborná literatura

ADLER, Alfred. *Porozumění životu: úvod do individuální psychologie*. Praha: Aurora, 1999. ISBN 80-85974-76-2.

ARIÈS, Philippe. *Dějiny smrti*. Přeložil Danuše NAVRÁTILOVÁ. Praha: Argo, 2000. Každodenní život, sv. 7. ISBN 80-7203-286-0.

Bible: Písmo svaté Starého a Nového zákona (včetně deuterokanonických knih) : český ekumenický překlad. 23. (14. opravené) vydání. Praha: Česká biblická společnost, 2017. ISBN 978-80-7545-052-4.

CAMUS, Albert. *Cizinec*. Vyd. 5. Přeložil Miloslav ŽILINA. Praha: Garamond, 2005. Francouzská knihovna (Garamond). ISBN 80-86379-94-9.

DYK, Viktor. *Krysař*. Páté vydání. Ilustroval Jiří BARTA. Praha: Mat' a, 2016. Česká radost. ISBN 978-80-7287-214-5.

FREUD, Sigmund. *Mimo princip slasti a jiné práce z let 1920-1924*. Přeložil Miloš KOPAL, přeložil Jiří PECHAR. Praha: Psychoanalytické nakladatelství J. Kocourek, 1999. ISBN 80-86123-09-X.

GROF, Stanislav. *Psychologie budoucnosti: poznatky a poučení z moderního výzkumu vědomí*. V českém jazyce vyd. 2. Přeložil Jaroslav GORČÁK. Praha: Argo, 2007. ISBN 978-80-7203-937-1.

HEIDEGGER, Martin. *Bytí a čas*. Praha: Oikoymenh, 1996. Oikúmené. ISBN 80-86-005-12-7.

HEIDEGGER, Martin. *Co znamená myslet?*. Přeložil Petr FISCHER, přeložil Ivan CHVATÍK. Praha: OIKOYMENH, 2014. Knihovna novověké tradice a současnosti. ISBN 978-80-7298-494-7

JANKE, Wolfgang. *Filosofie existence*. Praha: Mladá fronta, 1995. Souvislosti (Mladá fronta). ISBN 80-204-0510-0.

JUNG, Carl Gustav. *Duše moderního člověka*. Vyd. 2. Brno: Atlantis, 2001. ISBN 80-7108-213-9.

KERRIGAN, Michael. *Historie smrti: pohřební zvyky a smuteční obřady od starověku do současnosti*. Praha: Deus, 2008, ISBN 978-80-87087-55-8.

KŘIVOHLAVÝ, Jaro a Stanislav KACZMARCZYK. *Poslední úsek cesty*. Praha: Návrat domů, 1995. ISBN 80-85495-43-0.

KÜBLER-ROSS, Elisabeth. *Hovory s umírajícími*. Přeložil Bohumil DVOŘÁČEK, ilustroval Eva BUREŠOVÁ. Nové Město nad Metují: Signum unitatis, 1992. ISBN 80-85439-04-2.

KÜBLER-ROSS, Elisabeth. *Odpovědi na otázky o smrti a umírání: etický manuál pro mediky, lékaře a sestry*. Praha: Tvorba, 1995.

ONDRAČKA, Lubomír. *Smrt a umírání v náboženských tradicích současnosti*. V Praze: Cesta domů, 2010. ISBN 978-80-904516-3-6.

SARTRE, Jean-Paul. *Bytí a nicota: pokus o fenomenologickou ontologii*. Přeložil Oldřich KUBA. Praha: OIKOYMENH, 2006. Knihovna novověké tradice a současnosti. ISBN 80-7298-097-1.

SARTRE, Jean-Paul. *Existencialismus je humanismus*. Praha: Vyšehrad, 2004. Krystal (Vyšehrad). ISBN 80-7021-661-1.

SÍGL, Miroslav. *Co víme o smrti*. Praha: Epocha, 2006. ISBN 80-87027-11-6.

SMITH, Huston. *Světová náboženství: po stopách moudrosti předků*. V Praze: Knižní klub, 1995. ISBN 80-7176-217-2.

Internetové zdroje

BENYOVSZKY, Ladislav. "Dějinnost bytí" a problém počátku. *E-LOGOS. ELECTRONIC JOURNAL FOR PHILOSOPHY*. Praha: VŠE 1999. ISSN 1211-0442 . Dostupné na <http://nb.vse.cz/kfil/elogos/history/ben1.htm>

Ve věci „Heidegger“ | REFLEXE - filosofický časopis. REFLEXE - filosofický časopis [online]. Copyright © OIKOYMENH 2006 [cit. 22.05.2018]. Dostupné z: https://www.reflexe.cz/Reflexe_30/Ve_veci_Heidegger.html